

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az



ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

**XI BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSININ**

MATERİALLARI
(4 noyabr 2022)

MATERIALS

**OF THE
XI INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE**

(4 november 2022)

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790

XI BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I
(4 noyabr 2022)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2022/3/5>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 1.790

M A T E R I A L S
OF THE
XI INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE
(4 november 2022)

Bakı – Baku
2022

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration No. 2212



Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Mətbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
beyn.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719



SEMANTIC SCHOLAR



Academia.edu



CiteFactor
Academic Scientific Journals



MENDELEY



TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Məsul katib

Tədqiqatçı Gülnar ƏLİYEVƏ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, AMEA / Azərbaycan

Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universteti / Yaponiya

Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Vəqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Ali AZQANI, Taylanddakı Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Natalya MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna

Prof. Dr. Onur URAL, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Bəyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Şəhanə HÜSEYNOVA, Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti /
Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şəkar MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu /
Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti /
Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə. Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı
Universiteti / Özbəkistan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova

Executive secretary

Researcher Gulnar ALIYEVA, Azerbaijan Science Center /
Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan

Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS /
Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZGANI, The University of Texas at Tyler / USA

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts
/ Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University /
Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk University / Turkey

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University /
Kazakhstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuc University / Turkey
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Qərib Vəli oğlu Allahverdiyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru
g.allahverdiyev@yandex.ru

SOSIAL ZƏRURƏTİN SOSIAL MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ FORMASI

Açar sözlər: *sosial, sosial zərurət, məqsəd və vəzifələr, azadlıq, iqtisadi və sosial inkişaf*

Keywords: *social, social necessity, goals and tasks, freedom, economic and social development*

Müasir şəraitdə sosial zərurətin mühüm bir ifadə forması, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr ilə bağlıdır. Elmi əsaslandırılmış və mövcud reallığa arxalanan məqsəd, ictimai inkişafın qanunauyğunluqları ilə uyğun gəlir, onları ifadə edir. Bu mənada hazırda ölkəmizin qarşısında duran açıq, demokratik cəmiyyəti daha da təkmilləşdirmək məqsədində ictimai inkişafın başlıca meyli ümumiləşmiş şəkildə əks olunur. Onunla yanaşı cəmiyyətimizin qarşısında duran başqa məqsədlər də vardır. Bunların sırasında bazar iqtisadiyyatını möhkəmləndirmək, işsizliyi və yoxsulluğu aradan qaldırmaq, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu genişləndirmək, əhalinin maddi həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq və yaşayış səviyyəsini yüksəltmək, şəxsiyyətin azad və hərtərəfli inkişafı üçün lazımı şərait yaratmaq əsas yer tutur. Xarici siyasət sahəsində əsas məqsəd milli maraqları əldə rəhbər tutmaqla, dünya ölkələri ilə

hərtərəfli və bərabər hüquqlu qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq yaratmaq, Azərbaycanın beynəlxalq əhəmiyyətli neft, qaz və digər layihələrdə iştirakını daha da genişləndirmək və digər yollarla dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi üçün tələb olunan beynəlxalq şəraiti təmin etməkdir. Dərindən yanaşdıqda məlum olur ki, qeyd olunan məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi həm də şəxsiyyətin azadlıq idealının reallaşmasına xidmət edir. Hazırda bu ideal boş ibarələrə və yalançı xeyirxah niyyətlərə deyil, ictimai inkişafın meyillərinin obyektiv təhlilinə əsaslanır, buna görə də realdır. Sosial zərurətin ifadə forması kimi götürülən məqsəd və vəzifələr, problemlərlə müqayisədə praktiki həll edilməyə istiqamətlənməsi və real gerçəkliyə daha yaxın olması ilə səciyyələnilir. Qarşıda duran məqsədlərin və vəzifələr kompleksinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, son dərəcə zəruri, eyni zamanda çətin və mürəkkəb xarakter daşıyır. Azadlığa göstərdiyi təsir baxımından məqsəd və vəzifələrin adekvat seçilməsi, onların sistemləşdirilməsi və qarşılıqlı əlaqələndirilməsinin, mühümlük dərəcəsinin və həlletmə ardıcılığının müəyyən edilməsi çox vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial zərurəti ifadə edən məqsədin özü daxili məzmunu etibarilə mürəkkəbdir. Burada strateji məqsədlə yanaşı, orta və qısa müddətli (cari) məqsədləri seçib ayırmaq olar. Sonuncular daha çox vəzifə anlayışı ilə ifadə olunur. Vəzifə dedikdə bir qayda olaraq irəli sürülmüş əsas məqsədin reallaşmasının konkret praktiki yönümü nəzərdə tutulur. Sosial zərurət forması kimi onun əhəmiyyəti də məhz buradan irəli gəlir. Məqsəd və vəzifələr öz miqyasına görə geniş olub, ictimai həyatın bütün sferalarını əhatə edir.

Azadlığa göstərdiyi təsir baxımından, iqtisadi və sosial inkişafa yönələn məqsəd və vəzifələr xüsusi yer tutur. Bu, onunla izah edilir ki, qeyd olunanlar, şəxsiyyətin və sosial birliklərin maraqlarını daha dolğun ödəməyə istiqamətlənmişdir.

Onların reallaşması gedışində həm də maraqların üzvi əlaqələndirilməsi baş verir. Sonuncu məqam azadlığın çox mühüm ilkin şərtini təşkil edir. Bununla yanaşı nəzərdə tutulmalıdır ki, azad seçimin bilavasitə təməli olan konkret sosial situasiya, təkcə iqtisadi və sosial tərəflərlə məhdudlaşmır, özündə həm də siyasi, ideoloji, mənəvi mədəni amillər kompleksini əhatə edir. Buna görə də azadlıq, sözügedən sahələrin hər birində real məqsədlər və vəzifələr müəyyən edilməsi və onların həyata keçirilməsi üçün səmərəli yollar və vasitələr axtarılıb tapılması ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Əks halda, yəni həmin tərəflərdən hər hansı birinin inkişafı lazımı qiymətləndirilmədikdə, o azadlığa da mənfi təsir göstərir.

Məlahət Soltan qızı Qədirova
AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
melahet.soltanqizi@gmail.com

ALES KARLYUKEVİÇİN ƏSƏRLƏRİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

Açar sözlər: mətbuat, nəşr, tərcümə, mövzu, ədəbi əlaqələr

Keywords: press, publication, translation, topic, literary relations

Müasir dövrümüzdə Belarus ziyalılarından əsərləri ən çox dilimizə tərcümə olunan yazıçı Ales Karlyukeviç Nikolayeviçdir. Belarusiyada ədəbiyyatla bağlı tədbirlərin təşkilatçısı olan Ales Karlyukeviç eyni zamanda dəyərli bədii ədəbiyyat nümunələri yazıb yaratmışdır.

Ales Karlyukeviç uzun illərdir ki, bir publisist və ədəbiyyatşünas kimi postsovet ölkələri arasında ədəbi-bədii münasibətlərin möhkəmlənməsi ilə məşğul olur. Onun azərbaycan, özbək, tacik, rus, ukrayna, türkmən, qazax, latış və gürcü ədəbiyyatına dair araşdırma və tərcümələri xalqların mədəni-ədəbi mübadiləsi işində mühüm rol oynayır.

25 yanvar 2016-cı il tarixdə məşhur Belarus ölkəşünası, publisist, “Mənəvi intibaha görə” mükafatının laureatı Ales Karlyukeviç Birlik ölkələrinin “Sozvuçiye” ədəbiyyat və publisistikası populyar internet resursunda Azərbaycanın tanınmış şairi Çingiz Əlioğlu haqqında məqalə dərc edib. Məqalə müəllifi azərbaycanlı söz ustasının böyük və şərəfli yaradıcılıq yolu haqqında geniş məlumat verib. Məqalədə o, Çingiz Əlioğlunun tərcüməçilik fəaliyyətindən söz açır. Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələrinin inkişafında onun rolunu

xüsusi olaraq qiymətləndirir və qeyd edir ki, Çingiz Əlioğlu Belarus ədəbiyyatının Azərbaycanda ən yaxşı təbliğatçısıdır. Müəllif vurğulayır ki, Çingiz Əlioğlu eyni zamanda öz yaradıcılığında dəfələrlə Belarus mövzusunə müraciət edib, bu xalqın qəhrəmanlıq ənənələrini tərənnüm edərək Belarus haqqında bir sıra şeirlər yazıb (1).

Ales Karlyukeviç yaradıcılıqla məşğul olan belarusiyalı gənclərin yoluna işıq tutur, onların yaradıcılığını daim dünya çapında işıqlandırmağa çalışır. “Ədəbiyyat qəzeti”nin 12 avqust 2017-ci il tarixində K.Nəzirinin tərcüməsində Ales Karlyukeviçin “Yuliya Aleyçenkonun işığı” adlı məqaləsi dərc olunub. Məqalədə müəllif belarusiyalı gənc şairə Yuliya Aleyçenkonu Azərbaycan oxucularına təqdim edir. O, eyni zamanda Yuliya Aleyçenkonun tərcüməçilik fəaliyyətindən də söz açır. Ales Karlyukeviç gənc şairə haqqında yazır: “Yuliya Aleyçenkonu Azərbaycan oxucularına təqdim edərkən, ilk növbədə, bir cəhəti qeyd etmək istərdim: onun bədii axtarışları enerji və azad düşüncələrlə doludur. Şəxsən mən Yuliya Aleyçenkonu hər dəfə böyük məmnuniyyətlə oxuyur, şeirlərindən xüsusi zövq alıram. Hərdən mənə elə gəlir ki, o, dünyaya sadəcə yeni gözlə baxmır. O, həm də ona görə yazır ki, dünyanı dəyişdirmək istəyir” (Karlyukeviç, 2017:25).

Müasir dövrümüzdə A.Karlyukeviçin əsərləri Azərbaycanda, nüfuzlu nəşriyyatlarda çap olunub. Onun əsərlərini Azərbaycan dilinə ədəbiyyatşünas alim Kamran Nəzirli və yazıçı Sevinc Nuruqızı tərcümə etmişdir. Ales Karlyukeviç həm də Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvüdür, Minskdə tez-tez Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı layihələr həyata keçirir. Onun “Maksimkanın Vətəndə və digər ölkələrdə sərgüzəştləri” (2015) və “Su ömrü” (2018) kitablarını “Mütərcim” nəşriyyatı “Dünya

uşaq ədəbiyyatı” seriyası ilə çapdan buraxıb. Ales Karlyukeviçin uşaqlar üçün yazdığı “Maksimkanın Vətəndə və digər ölkələrdə sərgüzəştləri” kitabı maraqlı süjet xətti və dərin məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Kitabı Azərbaycan dilinə tərcümə edən Kamran Nəzirli həmin kitaba yazdığı ön sözdə müəllif haqqında bu sözləri deyir: “Mənə unudulmaz təəssüratlar yaşadan insanlardan biri də Ales oldu.

Bu mehriban, xoşsima şəxsiyyətlə biz qısa zamanda dostlaşdıq. Ales mənə öz kitablarını bağışladı, Maksimkanın sərgüzəştləri ilə bağlı yazdığı nağıl-povestini hədiyyə elədi. Mən bu qiymətli hədiyyəni böyük məmnuniyyətlə elə Belarudaca açıb oxudum və dərhal düşündüm ki, onu Azərbaycan məktəbliləri də doğma ana dilində oxumalıdır” (Karlyukeviç, 2015:116).

Ales Karlyukeviçin “Maksimkanın Vətəndə və digər ölkələrdə sərgüzəştləri” əsəri filateliya və təbiətşünaslığa böyük maraq göstərən belaruslu məktəbli Maksimkanın sərgüzəştlərindən bəhs edir.

Onun təbiəti və heyvanat aləmini qorumaq üçün göstərdiyi fədakarlıqlar və sərgüzəştlər ibrətamizdir. A.Karlyukeviçin nağıl və hekayələrinin əsas ideyası və mövzusu Vətən sevgisi, valideyn-övlad münasibətləri, doğma torpağa, təbiətə münasibət, diqqət və qayğı, təbiətin mühafizəsidir. Povest-nağıl orta əsr Avropa ədəbiyyatının populyar janrlarından birində – sərgüzəşt, fantastik-macəra janrında qələmə alınsa da, burda təsvir olunan hadisələr müasir yazı üslubu və yazıçı priyomları ilə məharətlə sintez edilir, nəticədə orijinal ədəbi nümunə kimi maraq doğurur.

Ales Karlyukeviçin “Su ömrü” adlı kitabına uşaqlar üçün yazdığı “Əlahəzrət Suyun adları”, “Qanadım yoxdu, ət də yemirəm – tora düşən Balıq”, “Mavi fonda”, “Ağ bardaqların ulduz yolu”, “Ponaditotok ailəsinin məktubu”, “Sərhədsiz

səyahət” və digər hekayə və nağılları daxil edilib. Kamran Nəzirli kitaba yazdığı ön sözdə kitabdakı müxtəlif məzmunlu hekayə və nağıllara öz münasibətini bildirir: “Ales Karlyukeviçin kitabı təbiətdən, təbii ehtiyatlardan, məktəblilərin həyatından, heyvanlar aləmindən bəhs edir. Axı uşaqlar üçün ətrafda baş verən hadisələr həmişə maraqlı olur, onlar öz yaşadlarının həyatıyla daim maraqlanırlar. Uşaqlar üçün sirli-sehrli, qeyri-adi aləm hər zaman maraqlı olub. Məncə, belə müəlliflərin əsərləri bütün dünya uşaqları üçün faydalı ola bilər, onların mənəvi üföqlərini daha da genişləndirər” (4).

Ales Karlyukeviçin özünəməxsus yaradıcılıq üslubu var. Əsərlərinin dili aydın və səlis, bədii cəhətdən mükəmməldir.

Ədəbiyyat

1. https://azertag.az/xeber/Ales_Karlyukevich_CHingiz_Alioglu_Azərbaycanda_Belarus_ədəbiyyatının_təbliğatı_isidir-921414
2. Karlyukeviç, A. (2017). “Yuliya Aleyçenkonun işığı”. Ədəbiyyat qəzeti, 12 avqust, s.25.
3. Karlyukeviç, A. (2015). “Maksimkanın Vətəndə və digər ölkələrdə sərgüzəştləri”. Bakı: Mütərcim, s.116.
4. <https://525.az/news/85378-usaqlar-ucun-yeni-kitab>

Könül Vaqif qızı Mikayılova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
konulmikayilova@rambler.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2817-5593>

Gülənə Vilayət qızı Şahmuradova

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
magistrant
gulnara.shahmuradova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1997-0317>

Tavat Hüseyn qızı Muradlı

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
magistrant
tavat.muradli2016@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4995-1176>

SOSIALLAŞMADA DİLİN ROLU

Açar sözlər: *sosiallaşma, cəmiyyət, dil, tək dillilik, iki dillilik, çox dillilik*

Keywords: *socialization, society, language, monolingualism, bilingualism, multilingualism*

Elm və texnikanın sürətli inkişafı, təhsil sahəsində texnoloji vasitələrdən istifadənin artması insanlar arasında münasibətlərə, sosiallaşmaya daha çox təsir göstərir. Belə bir deyim var ki, “nə qədər dil bilirsənsə, deməli, o qədər də insansan”. Yəni hər bir millətin, xalqın yaşantısını, adət-ənənələrini, tarixini, mədəniyyətini, təhsilini o xalqın, o millətin dilini bilərək daha yaxşı öyrənmiş oluruq. Şah İsmayıl Xətai qeyd edirdi ki, “Bir milləti, bir xalqı məhv etmək istəyirsənsə, öncə onun dilini

əlindən al". Dil öyrənmək qarşısında bir neçə qapının açılması üçün açar rolunu oynayır.

Cəmiyyətdə mövcud olan münasibətləri, sosial qrupların, siniflərin, birliklərin qarşılıqlı ünsiyyətini, fəaliyyətini sosiologiya elminin köməkliyi ilə öyrənmək mümkündür. Bəs sosiologiya nədir və əsas fəaliyyət istiqaməti, qanunauyğunluqları nədən ibarətdir?

"Sosiologiya" latın dilində "socius" cəmiyyət, "logos" isə yunan dilində elm, söz təlimi, məlumat mənbələrini əsk etdirir. Cəmiyyətdə sosial münasibətləri araşdıran və sosial biliklər, məlumatlar verən mənasına gəlir. Şəxsiyyət cəmiyyətdə formalaşır. Bu isə mədəni-tarixi xarakter əhəmiyyət daşıyaraq şəxsiyyət dəyərlərinə və məqsədlərinə güclü təsir göstərir. Bu səbəbdən də şəxsiyyətin sosiallaşma prosesini cəmiyyətdə mövcud olan mədəni mühit və dəyərlərlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənmək lazımdır. Sosiallaşmaya təsir edən amillər sırasında coğrafi, iqtisadi, demoqrafik məsələlərlə yanaşı, dil ünsürü də xüsusi yer tutur. Çünki dil bilmək daha çox öyrənmək, mütaliə etmək deməkdir. Mütaliə etmək, öyrənmək isə daha çox müxtəlif sosial mühitə düşməkdir.

Təhsil şəxsiyyətin formalaşmasında, inkişafında əsas amildir. Çünki qloballaşan dünya təhsilə, biliyə əsaslanır. Təhsil sayəsində yetişən nəsil cəmiyyətə daha sürətli və yaxşı adaptasiya olunur. Sosiallaşma prosesində insanda milli-mənəvi dəyərlərlə yanaşı, ümumbəşəri dəyərlər də tərbiyə olunur. Burada əsas aparıcı rol təhsil, dil öyrənmə oynayır. İnsan cəmiyyətdə təhsil, elm və tərbiyə vasitəsi ilə şəxsiyyət kimi formalaşır. Dil də insan üçün, onun şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün ən əsas vasitə və açardır. Biz dil vasitəsi ilə öyrənir və özümüzdə bir sıra keyfiyyətləri formalaşdırırıq. Dil ən mühüm və əvəzsiz sosiallaşma amilidir. Hər bir xalqın dili onun mədəniyyətinin, elminin, yaşantısının, tarixinin açarıdır. Dil bir

sıra istiqamətlərdən, sahələrdən araşdırılır. Dil sosial sahədə də araşdırma obyektidir desək, yəqin ki, yanılmarıq.

Dilçiliyin sosiolinqvistika sahəsi dili sosioloji aspektdən araşdırır. Bəs sosiolinqvistika nədir?

Sosiolinqvistika – insanlar arasında, cəmiyyətdə mədəni, sosial normalar, ünsiyyət, dildən necə istifadə olunduğunu, cəmiyyətin, coğrafi mühitin dilə təsir gücünü, ailə üzvlərinin bir-biri ilə ünsiyyətini öyrənir. Bu, ölkədaxili müəyyən bir bölgədəki müxtəlif dillərin, ləhcələrin araşdırılmasını da nəzərdə tutur.

Dil məhz müxtəlif situasiyalarda daha da təkmilləşir, formalaşır, dəyişiklikliyə məruz qalır. Sosiolinqvistlər də məhz bu problemi araşdırırlar. Dil situasiyası – dilin insanlar arasında, cəmiyyətdə istifadəsidir. Dil situasiyasının aşağıdakı əlamətlərini sadalamaq mümkündür:

1. Təkdillilik – “*Monolingualism*”
2. İkidillilik (iki dildə danışmaq, anlama) – “*Bilingualism*”
3. Çox dillilik (ikidən artıq dildə danışmaq və anlamaq) – “*Multilingualism*”

Tək dillilik, iki dillilik və çox dillilik terminləri müasir dövrdə daha aktualdır. Bəs tək dillilik, iki dillilik və çox dillilik nədir? Onun sosial mühitdə əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

Tək dillilik – “*Monolingualism*” insanın dil açdığı dildir, Ana dilidir. Tək dillilik yalnız bir dildə danışmaq və anlayırsan. Bu dil yaşadığın ölkənin, Vətənin dövlət dilidir. Ailə üzvləri bu dildə danışır. Cəmiyyətin çox hissəsi bu dildə ünsiyyət qurur, dövlət təhsil və idarəetmə müəssisələrində bu dil hakim dildir.

İki dillilik – “*Bilingualism*” bir insanın iki dildə danışmaq-anlaması başa düşülür. Hər iki dildə öz ana dili kimi danışa bilən insana iki dilli deyilir. İki dilli olmağın böyük üstünlüyü vardır. Belə ki, bu keyfiyyətə malik olan insanlar müxtəlifliyə, yeni mədəniyyətlərə inteqrasiya etmək və özündən, öz xalqından

başqa xalqları, millətləri qəbul etmək, onlara hörmətlə yanaşmaq xüsusiyyətinə, mədəniyyətinə malik olur. Cəlaləddin Ruminin sözləri ilə desək: “İki insanı bir-birinə cəlb edən sözlər deyil. Onları bir-birinə cəlb edən hər ikisinin anladığı dil və daxili dünyadır”. Həqiqətən də, başqa dilləri bilmək dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan insanlarla virtual ünsiyyət imkanları yaradır.

Çox dillilik – “*Multilingualism*” bir insanın iki dildən çox dildə danışması və anlaması deməkdir. Müxtəlif dilləri bilmək, anlamaq, ünsiyyət qurmaq iki və daha çox dili eyni dərəcədə yaxşı bilməkdən irəli gəlir. “Dillərdən birində aktiv və ya passiv istifadə hər hansı bir dil qabiliyyəti dərəcəsidir”. Avropa Şurası dillər və mədəniyyətlər arasında müxtəlifliyə, anlaşılmaya, sosiallaşmaya xüsusi əhəmiyyət verir. Bu, siyasi səviyyədə bir deyil, bir neçə dildə danış-bacarıqlarının ölkələrdə sosial vəziyyətin öyrənilməsi tendensiyası kimi qeyd olunur. Avropa Komissiyası müəyyən edir ki, “çoxdillilik cəmiyyətlərin, institutların, qrupların və fərdlərin gündəlik həyatlarında dildən müntəzəm olaraq daha çox istifadə etmək qabiliyyətidir”.

Qloballaşan dünyada bir neçə dildə danışmaq və anlamaq sivilizasiyalara uyğunlaşmaqda açar rolunu oynaya bilər. Texnologiyanın inkişafı insanlar arasında sosiallaşmaya təsirsiz ötüşmür. İki və daha çox dil öyrənmək, ikidillilik və çoxdilliliyin bir sıra üstünlüklərini qeyd etmək olar.

1. Başqa dil və ya dilləri öyrənmək, ünsiyyət qurmaq bir neçə ruha, mədəniyyətə sahib və bələd olmaq deməkdir. Çünki dil mədəniyyətin bir hissəsidir. Məhz dil vasitəsilə xalqların sosial, mədəni, elmi həyatı haqqında məlumatla sahib olursan və asanlıqla həmin xalqların yaşantısına, mədəniyyətinə inteqrasiya edib sosiallaş və başa düşə bilərsən.

2. Dil bilmək, çox dilə sahib olmaq beynin inkişafına müsbət təsir göstərir. Beynin, yaddaşın itiliyi, sürəti, yaşla əlaqədar olaraq yaranan unutqanlıqı ləngitmək, hadisələrə obyektiv münasibət bildirmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Belə ki, aparılmış araşdırmalar sübut etmişdir ki, dünyanın bir çox yerlərində tez-tez rast gəlinən Alzheimer xəstəliyini azaldır və bu xəstəliyin inkişafının qarşısını alır. İnsan yaşlandıqca azalmağa meyilli olan sosiallaşma, tanımadığı və gözlənilməyən vəziyyətə uyğunlaşma kimi hallarda iki və çoxdillilik müsbət təsir göstərir. Dil bilmək insanlarda beynin, idrakın qocalmasının, ləngiməsinin qarşısını alır.

3. İki və daha çox dil bilmək mədəni sosial baxımdan da əhəmiyyətlidir. Müasir dövrdə işəgötürənlərin tələbləri sırasında dilbilmə bacarığının olması da öz əksini tapır. Bu səbəbdən də iki və daha çox dil bilmək həm asanlıqla istəyinə uyğun iş tapmaqda, həm də işində karyera imkanları baxımından da önəmlidir. Bu da əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini yüksəldir. Çünki iki və çox dildə danışmaq, anlamaq işdə və həyatda qarşılaşdığın situasiyada daha rəşional qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Digər insanlara nisbətən çox dil bilən insan hadisələrə başqa prizmadan yanaşa və müləhizə yürüdə bilir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə.Ə., Rzayeva, Y.T., Hüseynova, T.M., Vahabova, T.Ə. (2008). Sosial pedaqogika. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikasında mədəni müxtəliflik. <http://www.mfa.gov.az/content/114>
3. European Commission. Final report: High level group on multilingualism. Luxemburg: European Communities (Internet). 2007. Available. From. 2021
4. Oksaar, E. (1981). Multilingualism and Multiculturalism from the Linguist s Point of View. Torsten, H., Oppen, S., editors. Multicultural and Multilingual Education in Immigrant Countries. Volume 38. Oxford, New York: Pergamon Press, 181 p, p.17-34.
5. Mehraliyeva, Ü. (2021). Müasir Azərbaycan cəmiyyətində şəxsiyyətin sosiallaşmasının səciyyəvi cəhətləri. Avtoreferat. Bakı.
6. Mikayılı, B. (2021). Dünyanın təhsil mənzərəsi. I kitab. Bakı.
7. https://multiculturalism.preslib.az/az_a5.html
8. <https://studyinchinas.com>

Məhəmməd Qərib oğlu Vəliyev
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
muhammedveliyev@mail.ru

TƏRZ KATEQORİYASININ ANALİTİK FORMALAR VASİTƏSİLƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: *tərz kateqoriyası, tərz birləşmələri, analitik feillər, ifadə vasitələri, dayaq feil*

Keywords: *style category, combinations of style, analytic verbs, methods of expression, basis*

Feilə məxsus kateqoriyalardan biri də tərz əlamətidir. Bu əlamət müasir Azərbaycan dilində də formal cəhətdən, əsasən, şəxssiz feillərlə şəxslı feilin birləşməsindən yaranır və bir leksik vahid kimi görünür. Hal və hərəkətin icra tərzini səciyyələndirən bu formalarda ilk komponent – feili bağlama leksik-semantik məna yükünün daşıyıcısı olduğundan, mövcud ədəbiyyatlarda “*dayaq, əsas feil*” adlandırılır. Şəxslı feil isə növ, şəkil, zaman və şəxsə görə formalaşmasına baxmayaraq leksik-semantik məna yükü kəsb etmir, feili bağlamada yaranan leksik-semantik mənənin qrammatik baxımdan formalaşmasına yardım edir. Bu linqvistikada “funksional-köməkçi feil” termini ilə xarakterizə olunur (Rəcəbova, 1987:79-82).

Tərz kateqoriyası hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə göstərən bir kateqoriyadır. Hal-hərəkətin icra olunub (və ya olunmayıb) qurtarması, bitib-bitməməsi, başlanıb-başlanmaması tərz kateqoriyasının əsasını təşkil edir.

Feil tərzləri geniş mənada feillə ifadə olunan işin icra vəziyyətinin xarakterini, işin icra kəmiyyətini bildirir. Müasir

Azərbaycan dilində analitik feillərin mənasında olan tərz çaları iki cürdür:

1. Hüdudsuz hərəkət bildirən analitik feillər: *yaşayıb ömür sürmək, işləyib, dincəlib ayağa qalxmaq, gəzib dincəlmək, baxıb doymaq, sevib istəmək, gözləyib yorulmaq, dözüb usanmaq, üzüb sakitləşmək, danışib ürəyini boşaltmaq, yatıb durmaq, qaçıb əldən düşmək, satıb sovmək və s.* Beləcə hər kəs Xosrov üçün dərin fikrə **qərq olub gedirdi** (S.Rəhimov);
2. Hüdudlu hərəkət bildirən analitik feillər: *yıxılıb əzilmək, durub getmək, görüb götürmək, çevrilib dönmək, çatıb hoppanmaq, tullanıb atmaq, batıb çıxmaq, uçub enmək, ölüb dirilmək və s.* Pəncərə şüşələri elə bil **alışıb yandı** (İ.Şıxlı), Arvadlar **əl-ayağa düşüb**, tələsik qara damlara **qaçdılar** (İ.Şıxlı).

Müasir Azərbaycan dilində hərəkətin hüdudunu və hüdudsuzluğunu bildirən tərz birləşmələri bildirən analitik feillər bağlama ilə köməkçi və ya müstəqil mənalı feillərdən qurulur. Bunların iki xüsusiyyəti özünü göstərir:

- 1) əksəriyyət tərz bildirən analitik formaların tərəfləri arasına lüğəti birləşmələrdə olduğu kimi, başqa söz daxil ola bilmir: Gələnələr bunu düşünsələr də, heç nə demədən **baxa-baxa qaldılar** (Mir Cəlal);
- 2) tərz bildirən analitik formaların hər iki tərəfi cümlənin bir üzvü vəzifəsini icra edir: Gedirlər, Solmaz bir təəssüflə ardlarınca **baxıb qalır** (C.Cabbarlı).

Maraqlıdır ki, müxtəlif struktura malik analitik feili vahidlər tarixən necə işlənibsə, indi də həmin ənənəni davam etdirməkdədir:

Klassik ədəbiyyatda: *Ondan dəxi səndən ötrü gəldim, Gördüm yüzünü çü baxa qaldım* (Xətai); *Bir lərzə onu təhəyyür aldı, heyrət gözü ilə baxa qaldı* (M.Füzuli).

Müasir yazıçıların dilində: *Uşaq gözlərini bir nöqtəyə dikib durdu* (Ə.Vəliyev); *Sizə müştəq durub Bağdad elləri, gözləyə-gözləyə qalib yolları* (S.Vurğun).

Canlı leksikonda: *Yanımda donub qaldı*.

Tədqiqatçıların fikrincə, “feillərin tərzəyaratma funksiyasını şərtləndirən ən mühüm ümumi semantik əlamətlər asan ümumiləşməyə və mürəkkəbləşməyə meyilli geniş məzmun olması, həmin feillərin ilkin leksik məzmunlarının feilin bu və ya başqa tərz məzmunu ilə yaxınlaşmaq imkanının mövcudluğudur (Kharitonov, 1960: 58).

Tərz bildirən analitik feillər dilin sintaktik səviyyəsinin əsas nitq vahidlərindəndir. Bu sistemdə “feil+feil” tipli birləşmələr xüsusi yer tutur. Nəzərdə tutulan feili birləşmə faktları türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feillər, tərkibi feillər, tərz birləşmələri adı ilə təqdim edilmişdir. “Feil+feil” tipli feili birləşmələr adı altında bu məsələyə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə görkəmli dilçi alim Y.Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” monoqrafiyasında nəzər salınmışdır (Bağırov, 1971:268-373).

Bu tip analitik konstruksiyaların struktur hissələri qarşılıqlı əlaqə və dinamikadadır. Tərəflər arasında məna və qrammatik əlaqələr güclüdür. Qeyd edək ki, bu cür formaya malik analitik formullardan söz birləşməsinin bir tipi kimi ayrıca danışılmış, bunların dil faktı deyil, nitq faktı olması “əsaslandırılmışdır”. “Feil+feil” tipli birləşmələrin “mürəkkəb feil”, “analitik feil” və “tərz birləşmələri” adları altında tədqiq edilməsi, onlarla qarışıq salınması sonuncuların erkən araşdırma mənbəyi olması ilə bağlı olmuşdur (Yusifova, 2002:5-7).

Feildən bəhs edən tədqiqatçılar bunları mürəkkəb feil və onların növləri ilə bağladığı halda, dilin sintaktik quruluşundan danışan dilçilər isə söz birləşməsinin, ələlxüsüs da feili birləşmələrin bir tip kimi xarakterizə etmişlər (Bağırov,

1971:141-143; 6). Bizə elə gəlir ki, bu cür vahidlərin tədqiqat obyektı çoxdur. Bunalar söz forması kimi – analitik formalar kimi, deməli leksikoloji səviyyədə tədqiq edilməlidir.

Tərz bildirən analitik feillərin ifadə etdiyi iş və hərəkətin başvəmə üsulu iki cür olur: bitmiş tərz və intensiv tərz.

1. Ani tərz, iş və hərəkətin çox qısa bir müddətdə baş verdiyini göstərən tərz (bu yamsılamalarla öz ifadəsini tapır): *Qatar sürətlə stansiyanı keçdi, relslər şaraq-şaraq elədi.*
2. İş, hal və hərəkətin bitmədiyini, davam etdiyini göstərən tərz. Bu tərz əlaməti – *-maqda,-məkdə* morfoloji göstəricisi ilə yaranır: *Hələ getməkdə idi.* Bu tərz şəkli indiki zamanda ifadə olunduqda analitik deyil, sintetik formada ifadə olunur: *Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə qrammatik quruluşu vəhdətdə olub, daim bir-birini zənginləşdirməkdədir* (İ.Kazımov. “Kredo” qəzeti, 25 sentyabr, 2015). İnkər formada isə *-maqda/-məkdə+deyil* birləşməsi şəklində hər daim analitik formada olur: *İndi babam yatmaqda deyil. Hazırda onlar kəndə getməkdə deyillər.*

İş və hərəkətin bitib qurtardığını, sonunu, hüdudunu göstərən tərz – bitmiş tərz formasının əlamətinin formalaşmasında birləşmənin ikinci tərəfi, adətən kimi *çıxmaq, getmək, qurtarmaq* feilləri işlədilir. Məsələn, *gəldi çıxdı, qurtardı getdi, bitdi getdi, axdı qurtardı və s. Fişəng o tərəflərdə düşmənin yerləşdiyi təpəyə, qar üstünə düşür, oradakı kol-kosluğu, ağacları işıqlandırır, sonra sönüb gedirdi* (Ə.Əbülhəsən).

Zənnimizcə, ümumiyyətlə belə birləşmələr tərz kateqoriyasını əmələ gətirmir və belə konstruksiya analitik feillərdən daha çox üslubla bağlı olan paraspantik birləşmələr hesab edilməlidir. Çünki “köməkçi” feil funksiyasını yerinə

yetirən feillər birləşmənin ümumi semantikasında heç bir qrammatikalizasiyanın reallaşmasına xidmət etmir. Cümlədə istifadə edilməsə də, məzmununda heç bir dəyişiklik yaranmır: ... *sonra söñüb gedirdi //... sonra söñürdü.*

“Feil+feil” quruluşlu analitik tərz birləşmələri Azərbaycan dilinin izomorf qanunauyğunluqlarına tabedir. Yəni oxşar quruluşa malik vahidlər bu strukturu təmin edir. Bu tip analitik formaların ikinci komponenti modifikator rolunu oynamış, assosiativ nominallıq yaranmış, tərz i ifadə edən birləşmə bütöv olaraq qrammatikləşmişdir.

Araşdırmalarda bu tip struktur vahid “leksem” termini ilə ifadə olunur. Analitik vahid struktur planda *V+V (ingilscə verb (feil)+verb (feil)) lekseması* – ikiüzvlü xətti sintaqması quruluşunda nəzərdən keçirilir. Bunlar arasında olan semantik münasibətlər V+V analitik leksem tipi semantik-sintaktik korrelyasiya modelində çıxış edir, analitik leksem yaratma sahəsi yaranır (Bitner, 2006).

Bizə elə gəlir ki, ingilis dilində olan bu modelləri sözügedən məsələnin yeni interpretasiyasında müasir Azərbaycan dilinə də tətbiq etmək faydalı olar. Fikrimizcə, bu modeli daha geniş izahlarda tətbiq edəcəyik.

Qısa bəhs etdiyimiz tərz kateqoriyası və bu xüsusda yaranan “feil+feil” tipli analitik feillərlə əlaqədar bir sıra nəticələr çıxarmaq olar.

Müasir Azərbaycan dilində analitik konstruksiylar formayaradıcı və sözyaradıcı sistemə daxildir. Analitik konstruksiyların “feil+feil” modeli feilin şəxssiz formaları əsasında formayaradıcı tipə daxildir. Bu tip konstruksiylarda hərəkətin icrasının tərz i ifadə olunur. Bizə elə gəlir ki, daha əhatəli araşdırma “feil+feil” tipli analitik konstruksiyların funksional xüsusiyyətlərinin müxtəlif istiqamətlərini üzə çıxara bilər.

Analitik tipin öyrənilməsi Azərbaycan dilində kökün izola ənənələrinin necə inkişaf etdiyini, bir feilin digər felə nə cür, hansı vasitələrlə yanaşmasını, semantikasını, leksemlərarası paradiqmatik münasibətlərin necə formalaşmasını, xronotop sahənin necə gerçəkləşməsini, bir sözlə, mürəkkəb semantik əlamətin mənzərəsini, hərəkətin sonsuz, hüdudsuz inkişafını, vəziyyətin son nöqtəsini, arasıkəsilməzliyini və s. göstərir.

Ədəbiyyat

1. Rəcəbova, R.X. (1987). Azərbaycan dilində funksional-köməkçi feillər. Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual məsələləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti.
2. Kharitonov, L.N. (1960). Formy glagolnogo vida v yakutskom yazıke. M., L.
3. Bağirov, Q. (1971). Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif.
4. Yusifova, T. (2002). Azərbaycan dilində “feil+feil” tipli feili birləşmələr. Nam. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı.
5. Bitner I.A. (2004). Analiticheskiye konstruksii glagolno-glagolnogo tipa v leksike sovremennogo angliyskogo yazıka. Dis.kand.filol.nauk. Novosibirsk.

Cəmilə Rəhim qızı Ağamalıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
dissertant
jama.ns@mail.ru

İLLOKUTİV-PERLOKUTİV MÜNASİBƏTLƏR ELLİPSİSLƏRİN ƏSASI KİMİ

Açar sözlər: *ellipsis, dilçilik, illokusiya, peprlokusiya, lokutiv, dialoq nitqi*

Keywords: *ellipsis, linguistics, illusion, peprlocation, locutive, dialogic speech*

Elliptik söyləmin təhlilinə pragmatik yanaşmanın konseptual aparatı nitq aktı anlayışını formalaşdırır ki, bu da şəxslərarası münasibətlərin təzahür etdiyi bilavasitə ünsiyyət zamanı cümlənin aktuallaşması kimi başa düşülür.

Nitq aktları nəzəriyyəsi C.Ostin (1986) və C.Serlin (1986) konsepsiyalarının inkişafı nəticəsində indiki formasına düşmüşdür. Burada əsas diqqət nitq aktının komponenti kimi məqsəd və nəticəyə yönəldilir. Burada dilçiləri maraqlandıran əsas məsələ insanların ictimai münasibətləri zəminində müxtəlif məqsədlərə nail olmaqda dil mexanizmlərindən necə istifadə edilməsidir.

Lokutiv akt müəyyən fonetik, morfoloji sintaktik vahidlərin ifadəsi ilə sıx əlaqədə olan və bu vahidləri predmet situasiyası ilə uyğunlaşdıran söyləmin spesifik cəhətidir. İllokutiv akt ünsiyyətin məqsədinin söyləmin ifadə edilməsi prosesində əks olunması, perlokutiv akt isə söyləmin adresata (dinləyənə) olan təsidir. Bu zaman dinləyənin söyləmi dərk etməsi nəzərdə tutulmur. Onun bu söyləmi dərk etməsi zəminində nəticə olaraq davranışında, hal-vəziyyətində, əhval-ruhiyyəsində baş verən

dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Beləliklə, nitq aktının nəticəsinə xüsusi diqqət edilir. Hazırkı tədqiqat işində nitqi söyləmin bu cəhəti ellipsislərin pragmatik effekti kimi təqdim ediləcəkdir.

Lokutiv, illokutiv və perlokutiv nitq aktlarının ən bəsit izahını biz V.V.Aseyevanın tədqiqatında görürük. Müəllif yazır: *“Nəyisə tələffüz edərkən danışan lokutiv aktı yerinə yetirir: o, müəyyən semantik məzmunla malik söz və səsləri bir-birinə uyğunlaşdırır. Bu zaman həm də illokutiv aktı yerinə yetirilir: dinləyən tərəfin danışanı anılması məqsədi ilə danışan qarşı tərəfinə sual ilə müraciət edir. Əgər bu söyləm özündə hər hansı bir gizli məqam ehtiva edirsə, və adresat bu gizli niyyəti sezir və ya ona özünəməxsus şəkildə reaksiya verirsə, o zaman, burada perlokutiv nitqi aktı baş vermiş olur”* (Aseyeva, 2006:9).

Qeyd etmək lazımdır ki, nitqi söyləmin qeyd edilən hər üç xüsusiyyəti, cəhəti ayrı-ayrılıqda deyil, vahid bir kompleks şəkildə mövcuddur və *“biri digərini bir söyləm daxilində tamamlayır”*.

Nitq aktları nəzəriyyəsinə görə ünsiyyətin əsas vahidi cümlə deyil, konkret olaraq nitq zamanı əmr, xahiş, təsdiq, inkar ifadə edən söyləmdir. Nitq davranışları nitq aktını onun məqsədinə nisbətdə illokutiv akt kimi səciyyələndirir. *“İllokusiya anlayışı nitq aktının pragmatik təminatında çıxış edən əsas komponentlərdən biridir”* (Kobozeva, 2003:14).

Deməli, illokutiv aktı nitq aktları nəzəriyyəsinin özək, əsas anlayışı kimi hesab etmək olar. İllokutiv akt ünsiyyət məramının həyata keçirildiyi prosesdir. O, nitq aktı zamanı danışan tərəfindən icra edilir. İllokusiyanın lokusiyadan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, illokusiya daha çox məqsədyönlüdür. Perlokusiya ilə illokusiyanın bir-birindən fərqlənməsinin əsas məqamı isə onunla bağlıdır ki, illokusiya konvensialdır. Bu o deməkdir ki, söyləmin bir-birinə zidd olan iki momenti mövcuddur: subyektiv (danışanın məqsədi) və obyektiv (bu məqsədin

dinləyən tərəfindən deşifrə edilməsi üçün mümkün vasitələrdən istifadə edilməsi, yəni, məqsədin aktallaşdırılması). İ.M.Kobozeva nitq aktları nəzəriyyəsindəki bu ziddiyyəti “*nitq aktında intensional və konvensional olanın antonimiyası*” kimi izah edir (Kobozeva, 2003:15).

Nitq aktının məhz intensional və konvensional cəhətlərinin bir-birinə olan münasibəti zəminində C.Serl bu nəzəriyyə çərçivəsində ünsiyyət aktının təhlili perspektivlərini görürdü. Bu məqsədlə o, söyləmədə intensional və konvensional olanın müqayisəsi əsasında illokutiv aktla propozisiyanı fərqləndirir. C.Serl söyləmin illokutiv təsiri haqqında daha dolğun tərif verir. O yazır: “*Söyləmin illokutiv təsiri onun semantik cəhətdən təsdiq, vəd, xəbərdarlıq, tələb və s. kimi statuslardan hansına aid olmasını təyin edir*”.

Dilçilik ədəbiyyatında illokutiv aktların ölçülmə meyarları kimi müxtəlif təkliflər mövcuddur. Nitq aktının xarakterinə görə də fərqli təsnifatlara rast gəlinir. Məsələn, C.Serl beş növdə nitq aktı qeyd edir: 1) “*representativ (təqdimat), direktiv (müraciət), komissiv (xahiş, arzu), ekspressiv və deklarasiya (məlumat verici)*”. Müxtəlif tipli illokutiv aktlar məqsədin nail olması istiqamətində müəyyən perlokutiv effektdə malik olur ki, bu effekt də dil vasitələrinin köməyi ilə formalaşsa da, bəzi amillərdən asılı olaraq reallaşa bildiyi kimi, həyata keçməyə də bilər. Perlokutiv effekt dedikdə, “*nitq aktının təsiri ilə adresatın istənilən cavab reaksiyası və ya hal-vəziyyətində baş verən dəyişikliklər*” (Ostin, 1986:88), yaxud “*adresatın psixoloji durumundakı dəyişikliklər*” nəzərdə tutulur.

İllokutiv aktın mahiyyəti nitq aktında öz əksini tapır. Məlum olduğu kimi, öz nəzəriyyəsini yaratmış C.Ostinin nitq aktı haqqında ideyalarını davam etdirən C.Serl illokutiv təsirin formalaşmasını şərtləndirən xüsusi şərait haqqında danışır. Ünsiyyətin intensiya cəhətini reallaşdırmaqla danışan, ilk

növbədə, konvensional şəraitdən çıxış edir, belə ki, danışanın əsas amalı müəyyən nəticə əldə etmək olur və o, dinləyəni “*onun məqsədinə müvafiq nəticə əldə etməyə*” təhrik edir (Sərl, 1986:171).

Beləliklə, nitq aktı haqqında danışarkən biz söyləmin bu aktın bir hissəsi olduğu fikrini dəstəkləyirik. Tələffüz faktının özü, yəni lokusiya hələ söyləm demək deyil. Söyləmin müəyyən motivi olmalıdır. Söyləm motivləşdikdə lokusiya illokusiya ilə əvəzlənir.

Ellipsislərin pragmatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması zamanı N.İ.Qolubeva-Monatkinanın qeyd etdiyi və aşağıda göstərilən danışanın pragmatik məqsədlərini nəzərə almaq olduqca faydalı olar: “*Situasiyanın bilinməyən tərkib hissəsini müəyyən, dinləyəni müəyyən davranışa təhrik etmək və ya nəyisə qadağan etmək, dinləyən ilə əlaqə yaratmaq və ya yaranmış əlaqəni inkişaf etdirmək, yaranmış vəziyyəti şərh etmək*” (Golubeva-Monatkina, 2004:52).

Nitq xüsusi bir davranış forması kimi özündə geniş spektrli kommunikativ məqsədlər ehtiva edir ki, bunlar da öz əksini dialoqda tapır. Müəyyən məzmunla malik istənilən ünsiyyət aktı nitq davranışının iştirakçıları arasındakı qarşılıqlı kommunikativ münasibətlərə söykənir. Burada danışanın birtərəfli təsir etməsindən danışmaq doğru olmaz. Belə ki, dinləyən tərəf eşitdiklərinə verdiyi reaksiya ilə danışana öz növbəsində müəyyən təsir göstərmək iqtidarındadır. Beləliklə, burada dairəvi sikl formalaşır ki, bu da dialoji vahidin əsas struktur özəyini təşkil edir. Bu baxımdan mənanın formalaşması prosesində iplikaturların xüsusi önəm kəsb etdiyini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. İplikaturlar dedikdə, məlumatın ötürülməsini təmin edilməsində mənanın ifadəsində dolayı üsul və vasitələr nəzərdə tutulur.

İstənilən söyləmə verbalizə olunmuş informasiya ilə yanaşı, həm də müəyyən bir implisit məlumat daşıyıcısıdır. Söyləmin təhrif edilməsi ötürülən informasiyanın həcmi daha da genişləndirməyə şərait yaradır. Bununla da söyləmin informativliyi maksimal həddə çatır. Dinləyən eşitdiyi məlumatdan, hətta, danışan tərəfindən nəzərdə tutulmamış əqli nəticələr ortaya çıxara bilər. Buna misal olaraq danışanın söyləmin predmeti haqqındakı münasibətinin müəyyən edilməsini nümunə gətirmək olar.

Elliptik strukturların formalaşdırıcı amilləri qeyd edərək O.İ.Reunova assosiativ əlaqələrdən əlavə, həm də illokutiv-perlokutiv əlaqələr kimi vacib faktordan danışır. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, iplikaturlar *“illokutiv-perlokutiv münasibətlərin ayrılmaz hissəsidir, belə ki, nə danışan, nə də dinləyən (bəzi hallar istisna olmaqla), əsasən, öz məqsədini və kommunikativ niyyətini ifadə etmir və söyləmin mənası illokusiya, perlokusiya və imlikaturların təhlili zamanı bəlli olur”* (Reunova, 2000: 30). O.İ.Reunovanın konsepsiyasına görə məhz bu üç faktor elliptik söyləmlərin nitq vahidi kimi çıxış etməsini şərtləndirir.

Beləliklə, istənilən ünsiyyət aktı danışan və dinləyənin bir-birinə təsirindən ibarət olan müştərək fəaliyyətdir. İstənilən illokutiv aktın ən son məqsədi geniş mənada təsir göstərməkdən ibarətdir. Nitqi təsir nitq aktları nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, dialoq fərdlərarası münasibətlərin psixologiyasından və eyni zamanda da ictimai amillərdən asılıdır. Dialoji ünsiyyət iştirakçıları dialoq zamanı müəyyən rollar yerinə yetirirlər ki, bu da nitqi davranış modellərini şərtləndirir. İllokutiv-perlokutiv münasibətlər dialoji vahid kimi elliptik söyləmlərin formalaşması və mövcud olmasının əsası kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Aseyeva, V.V. (2006). Teoriya rechevykh aktov: printsipy i problemy. Kazan: Vestnik nauki i tvorchestva. № 1, s.6-10.
2. Kobozeva, I.M. (2003). Lingvo-pragmاتicheskiy aspekt analiza yazyka SMI. Moskva: Yazyk SMI kak obyekт mezhdistitsiplinarnogo issledovaniya. 111 s.
3. Ostin, Dzh. (1986). Slovo kak deystviye. Moskva: Novoye v zarubezhnoy lingvistike: Teoriya rechevykh aktov. Vyp. XVII, s.122-129.
4. Serl, Dzh. (1986). Klassifikatsiya illokutivnykh aktov. Moskva: Novoye v zarubezhnoy lingvistike. Vyp. XVII, s.170-192.
5. Golubeva-Monatkina, N.I. (2004). Voprosy i otvety dialogicheskoy rechi: Klassifikatsionnoye issledovaniye. Moskva: Yeditorial URSS, 200 s.
6. Reunova, O.I. (2000). Ellipsis kak lingvisticheskoye yavleniye: Monografiya. Pyatigorsk: Izd-vo PGLU, 230 s.

Cəlal Vüqar oğlu Əhmədzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
doktorant
celal.ehmedzade99@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİ PROBLEMI

Açar sözlər: *iqtisadi inkişaf, innovasiya layihələri, işğaldan azad olunmuş ərazi, Ağıllı kənd, texnopark*

Keywords: *economic development, innovation projects, freed territory, Smart village, technopark*

Azərbaycan ordusunun şanlı qələbəsi ilə başa çatmış İkinci Qarabağ müharibəsi nəinki işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsinə gətirib çıxarmış, həm də erməni işğalçılarının vurduğu dağıntıların tam aşkarlanmasına imkan vermişdir. Bir daha aydın oldu ki, otuz ilə yaxın işğal dövründə işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində erməni vandalları böyük dağıntılar törətmiş və mövcud infrastruktur, demək olar ki, tamamilə dağıtmışlar. Bunun əvəzinə onlar hətta özləri üçün infrastruktur yaratmadılar. Müharibədən sonra Ağdamda olmuş xarici KİV nümayəndələri Ağdamı Cənubi Qafqazın Xirosiması adlandırmışlar (Bağırov, 2020).

44 günlük Vətən müharibəsinin böyük qələbə ilə yekunlaşması məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qayıdaraq orada yaşaması imkanını yaratmışdır. İşğaldan azad olunmuş bölgələrdə əhəlinin dayanıqlı məskunlaşması təmin edilməlidir. Bu məqsədlə həmin ərazilər cəmiyyətin ən sağlam, müasir və abad yaşayış mühitinə çevrilməli, dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir prinsiplərə əsaslanan komfortlu yaşayış mühiti yaradılmalıdır. Hərtərəfli təhlükəsiz və əlverişli

həyat şəraitinin yaradılması vətəndaşların əbədi məskunlaşması üçün böyük əhəmiyyət daşıyacaq (2).

Müstəqil və suveren Azərbaycan dövləti postpandemiya və postkonflikt dövründə keyfiyyətə yeni olan və 2021-2030-cu illəri əhatə edən strateji mərhələyə daxil olur. Ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası ilə səciyyələnən yeni strateji dövrdə dərin struktur-institusional islahatlar hesabına yüksək iqtisadi artım mənbələrinin tapılması vasitəsilə Azərbaycan dövlətinin qüdrətinin daha da artırılması, yüksək rifah cəmiyyətinin qurulması, azad edilmiş bölgələrə tarixi qayıdış və əbədi məskunlaşma təmin edilməlidir.

Növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır:

1. dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

Qeyd edilən Milli Prioritetlər, eyni zamanda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Azərbaycan 2030, 2021:23).

Göründüyü kimi, işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın təmin olunması milli prioritetlik səviyyəsinə yüksəldilmişdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə bu cür yanaşma onun Azərbaycan dövləti üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğundan xəbər verir. Qarabağ regionunda yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika infrastrukturunun bərpa edilməsi və yenilərinin yaradılması ölkəmizin qlobal bazarlara çıxış imkanlarının artırılması ilə yanaşı, işğaldan azad

edilmiş ərazilərin inkişaf etdirilməsi ilə də əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kəndlərin “Ağıllı kənd” konsepsiyası əsasında salınacağını qeyd edib: “Hazırda biz “Ağıllı kənd” konsepsiyasını hazırlayırıq. Bu konsepsiya, demək olar ki, hazırdır. İlk pilot layihə “Ağıllı kənd” həyata keçiriləcək. Bu yerlər düzgün müəyyən edilməlidir. Əkin sahələri və əkin sahələrinə gedən yollar təmizlənməlidir. Zəngilan rayonunda “Ağıllı kənd” konsepsiyasının tətbiqinə başlanacaq, bu konsepsiyanın həyata keçirilməsi üçün səmərəli yerli və xarici investisiyalar yenidən cəlb olunacaq (Rəsulova, 2021:63).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Fərmanı Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının 5 əsas milli prioritetini 2030-cu ilə qədər əhatə edir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün innovativ layihələr həyata keçirilməlidir. Xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası prosesində innovativ yanaşmalara üstünlük verilməlidir. Əsasən əhalinin artımı və urbanizasiya prosesi, təbii enerji ehtiyatlarının azalması, çirkləndirici resurslardan həddindən artıq istifadə, qlobal iqlim dəyişikliyi, xidmət və məhsullara artan tələbat, iqtisadi, sosial və ekoloji cəhətdən dayanıqlı şəhər və kəndlərin yaradılması üçün innovativ yanaşmaların istifadəsinə tələbat vardır. Son illər ərzində Azərbaycanda innovativ iqtisadi proseslər istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Buna görə də yaxın zamanlarda Azərbaycanda dövlət innovasiya siyasətinin və innovasiya proseslərinin formalaşdırılmasına strateji yanaşmaları əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bütövlükdə Qarabağda innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi müxtəlif sahələrin dirçəldilməsinə kömək edəcəkdir (Aslanova, Hüseyinli, 2022:200-207).

Ədəbiyyat

1. Bağirov, O. (2020). Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri. Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi.
2. <https://science.gov.az/az/news/open/16136>
3. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. (2021).
4. Rəsulova, G.R. (2021). Azərbaycanın tarixi torpaqlarının işğaldan azad olunmasının və onların bərpa edilməsinin maliyyə təminatı. AUDİT, 4(34), s.60-69.
5. Aslanova, A.F., Hüseynli, S.A. (2022). İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən innovasiya layihələrinin sosial-iqtisadi cəhətdən təhlili və qiymətləndirilməsi. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment, № 2, s.200-207.

Elxan Mirzəli oğlu Novruzov
Milli Aviasiya Akademiyası
doktorant
elxan-novruzov-92@mail.ru

BEYNƏLXALQ CİNAYƏTDƏ TERRORİZMİN MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *terrorizm, beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq xarakterli cinayətlər, ümumdünya yurisdiksiyası, özünümüdafiə, terror təşkilatı*

Keywords: *terrorism, international crimes, crimes of an international character, universal jurisdiction, self-defense, terrorist organization*

Terrorizm cinayəti ənənəvi olaraq beynəlxalq səviyyəli cinayət kimi təsnif edilir və o, dövlətlərin milli qanunları çərçivəsində məsuliyyət daşıyır. Bu nöqteyi-nəzərdən, terrorizm cinayəti bir sıra beynəlxalq səviyyəli müqavilədə şərh olunur. Bu gün beynəlxalq hüququn qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də beynəlxalq hüquq normalarını kobud şəkildə pozan terrorçuluğu çoxsaylı cinayətlər arasından ayırmaqdır.

Mütəxəssislərin qənaətinə görə, terrorizm bəşəriyyətin əmin-amanlığına və təhlükəsizliyinə qəsd edən bir hərəkətdir, bu səbəbdən beynəlxalq terrorizm cinayətləri insanlığa qarşı cinayətlər qrupuna daxil edilməlidir.

Ənənəvi beynəlxalq hüquqa və beynəlxalq hüquq doktrinasına uyğun olaraq, “Təhlil edilən cinayət bəşəriyyətin təhlükəsizliyi naminə ictimai münasibətləri pozduqda, müasir sivilizasiyanın əsaslarını təhdid etdikdə bəşəriyyətin əmin-amanlığına və təhlükəsizliyinə qarşı beynəlxalq cinayət kimi

dəyərləndirilir. Dövlətlərin ictimai münasibətlərinə və öz cəmiyyətlərinin ictimai təhlükəsizliyi istiqamətində qarşılıqlı əməkdaşlığına xələl gətirdiyi təqdirdə, terrorizm beynəlxalq xarakterli konvensiya cinayəti hesab edilir” (Orlova, Patsek, 2005).

Sidney Universitetinin dosenti Maykl Loulessin qeyd etdiyi kimi, XXI əsr dövlətlərinin əksəriyyətində daxili və beynəlxalq səviyyəli terror aktlarının sayı xeyli artmışdır. Bu səbəbdən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə yanaşı digər beynəlxalq qurumların, eləcə də ayrı-ayrı dövlətlərin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də, terrorizmin beynəlxalq cinayət dəyərləndirilməsi istiqamətində vahid yanaşma üsulunu qurmaq və inkişaf etdirmək vəzifəsi durur. 2001-ci ilin sentyabr hadisələri beynəlmiləlçi qüvvələrə global siyasi gündəmdə ön sıralara keçmək imkanı yaratmışdır (Lawless, 2008:139).

Onun fikrincə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən terrorizmə qarşı sanksiya məqsədi ilə beynəlxalq səviyyəli müharibə elan olunduğundan, terrorizm cinayətinin qeyri-hökumət təşkilatının hərəkəti kimi dövlətlərin ümumi məsuliyyətinin bir hissəsinə çevrilməsinin məqamı çatmışdır (Lawless, 2008:139).

Beynəlxalq səviyyəli cinayət işləri çox dəhşətli hadisə hesab edildikləri üçün, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan hər bir dövlət dərhal müqəssir şəxs, qrup və ya qruplaşmaları cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək hüququna malikdir. Universal hesab olunan və istənilən ölkənin qanunvericiliyi ilə mühakimə oluna biləcək cinayətlərin ilkin nümunəsi kimi piratçılıq göstərilir. Beynəlxalq səviyyəli cinayətlərin kateqoriyasında köləlik, hərbi cinayətlər, mülki təyyarələrin qaçırılması, sabotaj və genosid növbəti yerləri tutur.

Piratçılıq öz miqyasını genişləndirərək beynəlxalq səviyyəli cinayət statusu qazanaraq hər bir dövləti müsbət nəticələrə

söykənən cəza tədbirləri görməyə vadar etmiş, müasir dünyanın üzləşdiyi beynəlxalq səviyyəli əsas cinayət terrorizmidir. Bu gün dünya ölkələrinin hər biri terrorizmin qarşısını almaq, onunla mübarizə aparmaq, eləcə də məhkum olunmuş terrorçuları mühakimə etmək, onlara qarşı sanksiya tətbiq etmək hüququna malikdirlər.

Bu öhdəlik, dövlətlərin ya iddia edilən terrorçuları daxili cinayət qanununa daxil etmələrini, ya da beynəlxalq ittihamlarla ittiham olunan terrorizmin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və ya bənzər bir qurum qarşısında mühakimə olunaraq cəzalandırılmasını tələb etməsinə qədər uzanır. Fərdi şəxslərin beynəlxalq hüquq qurumlarına necə və hansı şəraitdə təbə olacağına dair bir çox qanuni tənqidlər ola bilsə də, beynəlxalq ictimaiyyətin beynəlxalq cinayət qanunlarını şəxslərə tətbiq etməyə davam etdiyi açıqdır. Üstəlik, beynəlxalq ictimaiyyətin beynəlxalq cinayət hüququnu pozanları cəzalandırmaq üçün həm müvəqqəti, həm də daimi məhkəmə qurumlarını səmərəli şəkildə qurduğu açıqdır. Hazırda həll olunmamış məsələ, terrorizmlə bağlı beynəlxalq mövqenin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq cinayət kimi qiymətləndirilməsi və bu cür cinayət anlayışının nəticələridir.

Ədəbiyyat

1. Orlova, I.A., Patsek, M. (2005). International legal aspects of the fight against international terrorism: problems of legal regulation. <https://www.acjournal.ru/jour/article/view/810/809>
2. Lawless, M. (2008). Terrorism: An international crime. Canada's journal of global policy analysis, No. 1, Vol. 63, p.139-159.

Hikmət Hüseyn oğlu Həsənov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
doktorant
hikmat.hasanov@outlook.com

AZƏRBAYCANDA HADİSƏ TURİZMİNİN MÜƏSSİSƏLƏRƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *hadisə turizmi, yeni strategiyalar, sosial-ekonomik inkişaf, festivallar, dayanıqlı inkişaf, meqa tədbirlər, destinasiyanın inkişafı, ÜDM*

Keywords: *event tourism, new strategies, socio-economic development, festivals, sustainable development, mega-events, destination development, GDP*

Bu tezisdə hadisə turizminin Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına təsirləri araşdırılacaqdır. İdman tədbirlərində, festivallarda, musiqi yarışmalarında, turizm yarmarkalarında iştirak etməklə Azərbaycanda tədbir turizminin rolu hər il bir qədər də artır. 2012-ci ildə Bakıda Avroviziya Mahnı Müsabiqəsinin keçirildiyi vaxtdan Azərbaycan dünyanın tədbir mərkəzlərindən birinə çevrilib. Bakıda keçirilən tədbirlərin sayı artdıqca turistlərin gəlişi də bir qədər artır. Hadisə turizmi dedikdə, festivallar, seminarlar, görüş tədbirləri və bir sıra digər tədbirlər nəzərdə tutulur.

Tədbirlərin baş tutması, həm paytaxtda, həm də ölkənin digər bölgələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrə birbaşa təsiri var. Belə ki, fəaliyyət göstərən turizm obyektləri artan turist sayı səbəbindən daha çox gəlir qazanır.

Turizmin regional inkişafa töhfə verəcəyi arqumenti turizm tədqiqatçılarının əsas mövzularından biri olmuşdur. Turizmin ev sahibi ölkəyə çoxölçülü dəstəyi var. Birlikdə turizm həm əsas,

həm də dolayısı ilə geniş imkanlar təklif edir. İnkişaf etməkdə olan və sənayeləşmiş ölkələrdə turizm bəzi sosial və ekoloji təsirləri ilə regional iqtisadi artımın yaxşılaşdırılması üçün bir vasitədir. Eyni zamanda, turizm bölgənin iqtisadi inkişafında və əmək bazarında böyük rol oynayır. Destinasiyanın inkişafının əsas mənbələrindən birini turizm adlandırmaq olar.

Turizmin bir neçə kateqoriyaları var. Onlardan biri də hadisə turizmidir. Hadisələrin turizm kontekstində həm mənşə sahələri, həm də hədəf təyinatları üçün mərkəzi komponent olduğu bilinir. Belə destinasiyaların inkişafında tədbirlər mühüm rol oynayır və ziyarətçi xərclərini artırır (Xəyal, 2016:45-52).

Azərbaycanda hadisə turizminin inkişafının müəssisələrə təsirininin təhlili

2012-ci il ərzində Azərbaycanda hadisə turizminə əsaslanan marketing və inkişaf mühüm turizm və destinasiyaların inkişafı ilə bağlı məqsədlərə çatmaq üçün tədbirlərdən istifadə edildi. Hadisə turizminin destinasiyaların sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərdiyi iddia edilə bilər (Əlirzayev, 2011:28). Ölkənin tarixi və mədəniyyəti də Azərbaycanda gələcək hadisələrə konstruktiv təsir kimi qiymətləndirilə və beynəlxalq təşkilatlarla anlaşma əldə oluna bilər. Ölkə gələcəkdə təkmil plan və proqramları formalaşdırmaq və həyata keçirməklə hadisə turizminin nəticələrinə nail ola bilər. Məqa tədbir, əlbəttə ki, təkə hadisə turizmi ilə birbaşa əlaqəli deyil, həm də turizm və pərakəndə satış sektorunda çalışanlar üçün bir sıra iş yerləri yaradır. Olimpiya Oyunlarında olduğu kimi mühüm infrastruktur tikintisinə ehtiyac duyulan yerlərdə. (Getz, 2008: 403-428).

Formula 1 Bakı Qran Prisi ilə müqayisədə bütün biletlər satılıb, ziyarətçilərdən təxminən 400 milyon dollar gəlir əldə edilib. Otellərdə orta doluluq 88%, oyunlar zamanı Bakıda hər otaq üzrə ümumi satış artımı 3,8% təşkil edib. Oyunlardan sonra Azərbaycanın tədbir kimi nüfuzu böyük rəğbətlə qeyd

olundu. Turist bələdçiləri də artan turist ehtiyaclarını qarşıladılar. Tədbirin uzunmüddətli nəticələri sadəcə zəhmli idi. Bakı axtarış sistemlərində ən işlək şəhərlərdən biri kimi təsnif edilib.

Turizm və səyahət Azərbaycanın ÜDM-ə böyük töhfə verib. Nəticədə turizm və səyahət ölkənin ÜDM-nin 13%-ni təşkil edir. Ümumi gəlirin 18%-i korporativ xərclərə və əlaqəli fəaliyyətlərə aid edilir. Bundan başqa, 569,5 min işçisi olan sektor ümumi məşğulluğun 11,8 faizini istehsal edib. Bundan əlavə, ümumi dəyəri 352,7 milyon ABŞ dolları olmaqla Azərbaycanın ümumi ixracının 13,5 faizini təşkil edir (4).

Hadisə turizminin ölkəyə təsiri gözlə görünəndir. Qeyd edildiyi kimi hadisə turizmi müəssisələrə olduqca təsir edir. Yeni iş yerləri açılır, müəssisələrin gəlirləri artır və müəssisələrin böyüməsi üçün münbit şərait yaranır. Əlavə olaraq, investorların ölkəyə marağı artıdığından yeni transmilli şirkətlərin bazara daxil olması sürətlənir.

Ədəbiyyat

1. Xəyal, M. (2016). Turizmin inkişaf mərhələləri, s.45-52.
2. Əlirzayev, A. (2011). Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 28 s.
3. Getz, D. (2008). Event Tourism: Definition, Evolution and Research. Tourism Management, Vol. 29, No.3, pp.403-428.
4. World Travel & Tourism Council. Travel & Tourism Economic Impact 2018 report for Azerbaijan, (PDF), [link: <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/countries-2018/azerbaijan2018.pdf>], entry date: 18.03.19.

Türkan Səyavuş qızı Ağayeva
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
turkan.agayeva.92@mail.ru

MÜƏYYƏN NİTQ VƏZİYYƏTLƏRİNDƏ KOMMUNİKATİV DAVRANIŞIN SPESİFİKLİYİ

***Açar sözlər:** nitq ünsiyyəti, kommunikativ davranış, nitq
situasiyası, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, etnomədəni ünsiyyət*

***Keywords:** speech communication, communicative
behavior, speech situation, intercultural communication,
ethnocultural communication*

Nitq situasiyası ünsiyyətin xarici şərtlərinin (məsələn, ünsiyyətin yeri və vaxtı, söhbət mövzusu) və kommunikantların daxili reaksiyalarının (o cümlədən ünsiyyətin səbəbi və məqsədi) mürəkkəb məcmusudur. İnsanların şüurunda insanın sosial rolu, ilk növbədə, onun davranışını müəyyən edir və konkret şəxsdən gözlənilən davranış nümunəsi ilə əlaqələndirilir.

Eyni zamanda, insanın sosial rolu birbaşa onun sosial mövqeyindən və funksiyasından asılıdır. Vəzifə insanın sosial mühitdə (rəis, tələbə, oğul və s.) ümumi mövqeyi kimi şərh olunur. Sosial mövqe, öz növbəsində ona xas olan zəruri funksiyaları müəyyən edir.

Avropa nitq etiketi neytral və müxtəlif vəziyyətlərdə tətbiq oluna bilən bir və ya ekstremal hallarda bir neçə nitq strategiyasını təklif edir.

Eyni zamanda, unutmamaq olmaz ki, britaniyalılar məzmununda daha çox formaya diqqət yetirir, mədəni ənənələrin müəyyən etdiyi davranışın nümayişini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş

kommunikativ ünsiyyət norma və qaydalarının hərtərəfli həyata keçirilməsinə diqqət yetirir.

Salamlama tərzı də müəyyən xüsusiyyətlərə görə fərqlənir. Məsələn, ingilisdilli ölkələrdə “Necəsən?” sualı verilir. Bu, bir salamlama formasıdır, əslində sual verən şəxs cavab gözləmir, yaxud sırf formal cavab alır (Necəsən? – Yaxşı, təşəkkürlər). Eyni zamanda, işlərin necə getdiyinə dair ətraflı məlumat vermək nalayiq hesab olunur: həmsöhbət ünsiyyət zamanı öz problemlərini işıqlandırmamalıdır.

İngilisdilli qrupun nümayəndələri ilə ünsiyyət qurarkən bu qaydalara əməl edilməlidir:

- 1) hərəkətlərinizin təhlükə kimi qəbul edilməməsi üçün şəxsi məkanınızı pozmamaya çalışın;
- 2) davranışda təmkin nümayiş etdirin, jestləri və mimikaları mümkün qədər məhdudlaşdırın, həddindən artıq emosionallıq ünsiyyətinizə zərər verəcək;
- 3) iradələrin ardıcılığına riayət edin və həmsöhbətin sözünü kəsməməyə çalışın, bu qaydanın pozulması kobudluq və pis davranış kimi qiymətləndirilir;
- 4) əllə təmaslardan qaçınmaya və ya onları minimuma endirməyə çalışın;
- 5) uzunmüddətli gülümsəməkdən çəkinin.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, etnos həm şəxsiyyətlərarası, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət obyektidir. Eyni zamanda, şifahi ünsiyyət istənilən etnik icmanın fəaliyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi üçün həyati zərurətdir.

Ən əhəmiyyətli və universal etnik simvollarından biri dildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, “dost və ya düşmən”i müəyyən edən əsas marker məhz dil ünsiyyətidir. Dil ümumən milli kimliyin, xüsusən də milli ideyanın formalaşmasında prioritet rol oynayır (Bromley, 1983:8-11).

Dövlətin daxili və xarici siyasətində milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmalı, ona üstünlük verilməlidir. Milli xüsusiyyətlərə məhəl qoymamaq siyasi, biznes, kommersiya və digər fəaliyyət sahələrində kommunikativ münaqişəyə səbəb olur.

Romano-german və slavyan etnomədəniyyətlərinin nümayəndələri arasında nitq ünsiyyətinin etnomədəni xüsusiyyətləri etnogenez baxımından kifayət qədər əhəmiyyətli və başa düşüləndir (Ionin, 2004:7).

Ünsiyyətin uğurlu olması üçün Avropa və Slavyan nitq etikətinin xüsusiyyətlərini diqqətlə öyrənmək, şifahi olmayan vasitələrdən istifadə edərək ünsiyyətin nüanslarını bilmək, ünsiyyətçinin rol xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirmək və ünsiyyətçilərin rollarını qiymətləndirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Bromley, YU.V. (1983). Ocherki teorii etnosa. M., s.8-11.
2. Ionin, L.G. (2004). Sotsiologiya kultury. 4-ye izd., pererab. i dop. M.: Izd. dom GUVSHE.

Sevinc Tariel qızı Şirinli
AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya
və Antropologiya İnstitutu
doktorant
shirinlisevinc89@gmail.com

QOBUSTAN QAYAÜSTÜ İNCƏSƏNƏTİNDƏ EPIQRAFİK YAZILAR

Açar sözlər: *Qobustan, petroqlif, orta əsrlər, Roma kitabəsi, epiqrafika*

Keywords: *Gobustan, petroglyph, middle ages, Roman inscription, epigraphy*

Qobustan qayaüstü təsvirlər kompleksi əhatə etdiyi tarixi çərçivəsinin genişliyi, mövzu müxtəlifliyi, təsvirlərin müxtəlif texniki üsullarla real çəkilməsi cəhətdən xüsusi maraq doğuran unikal abidədir. Qobustan qayaüstü təsvirlərinin mövzu dairəsi olduqca geniş və rəngarəngdir: öküz, keçi, maral, şir və digər zoomorf təsvirlər, qadın, ovçu, qayıq, damğa və işarələr, eləcə də müxtəlif kompozisiyalı səhnələri nümunə göstərmək olar. Digər təsvirlərlə müqayisədə epiqrafik nümunələr sayca azlıq təşkil etsə də, müxtəlif tarixi məsələlərin işıqlandırılmasında onların əhəmiyyəti vardır.

Belə ki, orta əsrlər dövrünə məxsus ərəb və fars yazıları ilə yanaşı, bizim eranın I əsrinə aid latın dilində yazılmış daş kitabə Qobustanın epiqrafik abidələri içərisində xüsusi yer tutur. Latın qrafikası ilə yazılmış bu kitabə 1948-ci ildə arxeoloq İ.Cəfərzadə tərəfindən Böyükdaş dağının cənub-şərq ətəyində qeydə alınmışdır. Kitabə imperator Domisianın hakimiyyəti dövründə (81-96) Roma legionunun və ya onun senturiyasının (80-dən 120 nəfərə qədər qoşun bölməsi) Qobustan ərazisində

olduğunu göstərir. Kitabənin dövrü onun mətnindən aydın olur. 6 sətirlik kitabənin oxunuşu belədir: “*Imperator Domisiano Sezar Avqust Germanicus. Lutsius Yulius Maksimus. XII İldırımsürətli Legion*”. Kitabənin mətninə əsasən onun 84-96-cı illər arasında yazıldığı ehtimal olunur. Belə ki, kitabədə əksini tapmış Domisianın ləqəbi – Germanikus onun tarixinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynamışdır. Tarixdən məlumdur ki, Domisian bu ləqəbi 84-cü ildə qall tayfaları üzərindəki qələbəsindən sonra almışdır. Flavilər sülaləsinin son nümayəndəsi olan Roma imperatoru Tit Flavi Domisian 96-cı ildə azad edilmiş qulların əli ilə öldürülmüş və onun adının hər yerdən silinməsi haqqında qərar çıxarılmışdır. Bu baxımdan ölümündən sonra onun adının kitabədə çəkilməsi mümkünsüz idi. Burada Domisianın adının saxlanması isə, görünür onunla bağlıdır ki, Domisianın ölümündən sonra romalılar bu yerlərə gəlməmişdir (Rüstəmov, 1994:116-117).

Digər maraq doğuran yazı nümunələrindən biri də Cingirdağ-Yazılıtpə ərazisində 91 nömrəli daş üzərində qeydə alınmışdır. İ.Cəfərzadə bu yazı nümunəsinin ərəb qrafikası ilə fars dilində yazıldığını bildirərək onu “*İmad Şaki gəldi, dua etdi, getdi*” şəklində oxumuşdur. Yazı XIII-XIV əsrlərə aid edilir (Cəfərzadə, 1999:50). Qeyd edək ki, yazının yaxınlığında 1972 və 1977-ci illərdə C.Rüstəmov və F.Muradovanın rəhbərliyi ilə tədqiq edilmiş tikili qalığı da var. Bu tikilinin qeyd edilən yazı ilə həmdövr olması və qeydə alınmış arxeoloji materiallara əsasən sitayiş yeri kimi istifadə edildiyi ehtimal edilir. Bu faktlar isə Cingirdağ-Yazılıtpə sahəsinin orta əsrlər dövründə də öz sakral əhəmiyyətini saxladığını deməyə imkan verir (Muradova, Rüstəmov, 1993:99).

Bundan əlavə, Cingirdağ kolleksiyasında 1 və 47 nömrəli qayalar üzərində “*Bəylər*” yazısı vardır. İ.Cəfərzadə bu yazının

yerli nəsilərdən birinin adı ola biləcəyi ehtimalını irəli sürərək XVI-XVII əsrlərə aid etmişdir (Cəfərzadə, 1999:67).

Qobustanda qayaüstü təsvirlərin qeydə alındığı Kiçikdaş dağı ərazisində də bir neçə yazı nümunəsi qeydə alınaraq oxunmuşdur. Daşqışlaq kolleksiyasında 20 nömrəli qaya üzərində kufi xətti ilə *“Bismil-ləhi-rəhmani rəhim. Hacib ümum, rəhimlilərin rəhimlisi olan Allahın adı ilə baş Hacib”* yazılmışdır. Kitbə XI əsrə aid edilir (Rüstəmov, Muradova, 2008:216). Kolleksiyanın 15 və 120 nömrəli daşları üzərində isə müvafiq olaraq *“Məlik Şaci”* (Rüstəmov, Muradova, 2008:211) və *“Həsən”* yazıları vardır (Rüstəmov, Muradova, 2008:188). 128 nömrəli qaya üzərindəki yazı isə ərəb qrafikası ilə Məşədixanın Nemət tərəfindən *“Allah sən onun sahibinə rəhm elə”* şəklində oxunmuşdur (Rüstəmov, Muradova, 2008:195).

Qeyd edilən yazılar Antik və orta əsrlər dövründə Qobustan ərazisində həyatın mövcudluğunu təsdiqləməklə yanaşı, burada yaşayan nəsil adlarını, ərazinin sakral əhəmiyyətini və ümumilikdə roma yazısının təmsalında siyasi mənzərəni bərpa etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov, C. (1994). Qobustan dünyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 173 s.
2. Cəfərzadə, İ. (1999). Qobustan qayalarında təsvirlər. Bakı: YNE XXI, 259 s.
3. Muradova, F., Rüstəmov, C. (1993). Yazılı təpədə arxeoloji qazıntılar. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. XI c., Bakı: Elm, s.90-101.
4. Rüstəmov, C., Muradova, F. (2008). Qobustan Kiçikdaş abidələri. Bakı: E.L., 209 s.

Vüsalə Fərrux qızı Həsənova
Azərbaycan Dillər Universiteti
vusalahasanova1986@gmail.com

VARIATIVLIK, NORMA, BİLİNCVİZM, INTERFERENSIYA KİMİ DİL HADİSƏLƏRİNİN TƏBİƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: fonem, fonem birləşmələri, nitq, fonotaktika, samitlərin birləşməsi

Keywords: phoneme, phoneme combinations, speech, phonotactics, groups of consonants

Canlı danışığ səsələrin fasiləsiz ardıcılığını (kontinuum) təşkil edir və buna görə də xətti ardıcılıqla reallaşan səsələrin bir-birinə qarşılıqlı təsiri qaçılmazdır. Danışığ axınında “koartikulyasiya, yəni müxtəlif səsələrə aid tələffüz elementlərinin üst-üstə düşməsi baş verir” və bu da seqment vahidlərin sərhədlərinin qarşılıqlı təsirlərə məruz qalmasına gətirib çıxarır (Veysalli, 2009:249). Danışığ axınında dil səsələrinin qarşılıqlı təsiri fonemlərin modifikasiyasına səbəb olur. Fonemlərin danışığda reallaşması dil sisteminin dildaxili qanunları ilə şərtlənir və sistemin özü ilə tənzimlənir.

İnsan dilinin də aid olduğu təbii işarələr sisteminin əsas xüsusiyyəti dildaxili və ekstralingvistik amillərin təsiri altında daima dəyişmələrə məruz qalmasıdır. Dil vahidlərinin variativləşməsi dilin həm daxili təbiətində, həm də onun varlığının sosial-tarixi formalarında yer almışdır. Dil sisteminin ümumi xüsusiyyəti variativlik bütün dilə, onun sisteminə və danışığda reallaşmasına nüfuz edir. Bu cəhəti nəzərə alan V.M.Solntsevanın fikrincə, variativlik “dil sisteminin ümumi xassəsi, hər bir səviyyə çərçivəsində spesifik əlamətləri aşkar

edən dil vahidlərinin istisnasız mövcudluq və işlənmə üsuludur” (Solntsev, 1984:31).

Dil vahidlərinin reallaşmada variativliyi dil sisteminin fundamental xüsusiyyətidir. Variativlik eynicinsli obyektlərin variativləşmə xüsusiyyətlərinin reallaşmasını təmsil edir.

Dilin fonotaktik sisteminin yol verdiyi müxtəlif səs modifikasiyalarının təhlili planında məhz spontan nitq ən informativdir, çünki səs quruluşunun variativliyi insanın danışq fəaliyyətinin növündə özünü büruzə verir. Məlumdur ki, təcrid olunmuş formada tələffüz edilmiş söz söyləmədə (məndə) tələffüz edilmiş sözdən perseptiv baxımdan kəskin fərqlənir. Digər tərəfdən, müxtəlif səslər oxşar, bəzi hallarda isə identik akustik parametrlərə malik ola bilirlər. Məsələn, ingilis dilindəki /b/, /d/, /g/ cingiltili samitləri kar, kipləşən-partlayışlı korrelyatlarından – /p/, /t/, /k/ akustik baxımdan fərqlənmirlər, halbuki təcrid olunmuş tələffüzdə onların akustik parametrləri əhəmiyyətlidir və bu səslər asanlıqla fərqləndirilə bilirlər (Gimson, 1989:183).

Dilin struktur vahidlərinin sintaqmatikada variativliyi normadan yayınma kimi dəyərləndirilə bilər. Bizim qənaətimizə görə, normativlik və variativlik bir-birini şərtləndirən kateqoriyalar kimi həm dilin inkişafını, onun konkret sosial şərtlərə uyğunlaşmasını, həm də zaman və məkanda nisbi sabitliyini təmin edir. Fasiləsiz təkamül və onunla əlaqəli variativlik divergent və konvergent meyillərin, intra və ekstralinqvistik şərtlərin nəticəsidir. Normanı invariant dil vahidlərinin təmsil olunduğu, dilin sistem kimi səciyyəsinə verməyə imkan yaradan səviyyədir. V.Q.Qakın anlamında norma “sistemin ümumqəbul olunmuş reallaşmalarının məcmusu” (Gak, 1984:9), Q.V.Stepanov isə normanı “müəyyən dil kollektivində dil vasitələrinin ümum tərəfindən qəbul olunmuş forması” kimi izah edir (Stepanov, 1966:227). E.Koseriu “norma” terminindən

F. de Sössürün dixotomiyasına – “dil-danışiq” münasibətdə işlədir və norma anlayışını “sistemin korrelyatı” kimi izah edir. Onun sxemində danışiq müstəqil kommunikativ fəaliyyət kimi sistem və normaya qarşı qoyulur.

“Sistem” və “norma” arasında əsas fərq isə “potensial” - “reallaşma” kimidir. E.Koseriu normanı “ictimai dil praktikası ilə seçilmiş və möhkəmlənmiş dil strukturunun elementlərinin ən sabit, ənənəvi reallaşmalarının məcmusu” kimi izah edir (Coseriu, 1962:98).

Fikrimizcə, E.Koseriunun anlamında norma və sistemin üst-üstə düşməsi dilin funksional strukturu və normanın qarşılıqlı təsirinin xüsusi halı kimi dəyərləndirir. Sistem isə, öz növbəsində, onun reallaşması üçün variantlar silsiləsini təmsil edir ki, bu da “sistem” və “norma” anlayışlarını fərqləndirməyə imkan yaradır. Norma sistemdən kiçikdir, norma sistemdəki imkanların reallaşmasıdır.

Qeyd edək ki, norma sistemdədir və sistem üçün mövcuddur. Norma həm sistemdən dil materialının reallaşması üçün mühüm şərtləri və imkanları əldə edir, həm də norma tərəfindən seçilmiş material sistemi yeni elementlər və strukturlarla zənginləşdirir. Normanın seçimi məhz danışiq fəaliyyətində baş verir. Sistem norma ilə üst-üstə düşə bilər, çünki o, normadan daha genişdir, lakin heç vaxt normadan kiçik ola bilməz. Normada sistemin yol vermədiyi hadisələr ola bilməz.

Bir faktı da əlavə edək ki, dilçilikdə “norma” anlayışı kulturologiyada “mədəni forma” anlayışına uyğun gəlir. Kultura sosial hadisə, dil isə onun komponentlərindən biridir. Bunu isə onunla izah etmək olar ki, sosial həyat mədəniyyət baxımından differensasiya olunmuşdur, eyni bir solumun tərkibində müxtəlif cəmiyyətlər təşəkkül tapır. Müxtəlif cəmiyyətlərin formalaşması dildə həmin cəmiyyətlərin üzvlərinin xüsusi sosial

institutlarının yaradılması prosesində identifikasiya üçün yeganə xüsusiləşmə ilə müşayiət olunur.

Dil sistemi biri digərini istisna edən, vahid bütövü təmsil edən iki mühüm xüsusiyyətə – konstantlıq və variativliyə malikdir. Dil sisteminin konstantlığı əsas sistem-struktur elementlərin qorunub saxlanılmasına xidmət etdiyi halda, dil sistemi eyni zamanda daima dəyişərək variativləşməyə can atır, cəmiyyətə kommunikasiya vasitəsi kimi xidmət edir. Lakin dilin cəmiyyətə ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etməsində müəyyən çətinliklər, daha dəqiqi, ana dilinin tələffüz xüsusiyyətlərinin öyrənilən dilə daşınması hadisəsi baş verir.

Dilöyrənmədə bilinqvizm məsələləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. L.V.Şerbanın fikrincə, “ikidillilik anlayışı altında əhalinin bu və ya digər qrupunun iki dildə fikirlərini izah etmək qabiliyyəti başa düşülür. Madam ki, dil sosial qruplaşmaların funksiyasıdır, onda ikidilli olmaq iki müxtəlif qruplaşmaya aid olmaq deməkdir” (Sherba, 1974:313). Bilinqvizm məsələləri həm substansional linqvistika, həm də funksional linqvistika mövqeyindən araşdırıla bilər. Linqvistik tədqiqatların əsas məsələsi qeyri-ana dilində bilinqvin nitqi nəyi təmsil edir: bu üçüncü dil sistemi, real avtonom dil və ya yarımsistemdir və yaxud sistemin bütövlükdə inkarıdır. Nədən bilinqlər qeyri-ana dilindəki tələffüzündə bu qədər interferensiya mənşəli fonetik səhvlərə yol verirlər, halbuki bu nitq və bilinqvin tələffüz etdiyi səslərin hansı dilin vahidlərinə aid olduqları dil daşıyıcısına məlumdur. Çünki dil daşıyıcısının yaddaşındakı ideal, etalon fonem onun danışqda reallaşan forması ilə üst-üstə düşür. Hər bir dil özünün fərdi sistemi və xüsusi dildaxili qanunları səbəbindən xüsusiyyətləri danışqda təzahür edən vahid bazanı təmsil edir.

Dil və danışqla qarşılıqlı təsir üçün sistemyaradıcı amil kommunikantların ünsiyyət aktında anlaşmasıdır. İnsanın

danışiq səslərinin rəngarəngliyi həm tələffüzdə, həm də qavramada məhz anlaşımada tamamlanmalıdır.

Səs tipinin funksional keyfiyyətinin təyin edilməsi, yəni norma səviyyəsində reallaşan səsin hansı fonemin variantı olmasının müəyyənləşdirilməsi danışığın identifikasiyasını həyata keçirməyə, dilin abstraksiyası səviyyəsinə keçməyə imkan verir. Bilinqvin danışığında interferensiya hadisəsinə yalnız fonem səviyyəsində deyil, həm də fonem birləşmələri, yəni sintaqmatikada rast gəlinir. Bunun bariz nümunəsi ana və öyrənilən dillərdə fonem birləşmələrində müşahidə olunan fərqli cəhətlərdir.

İki dilin struktur və struktur vahidlərinin münasibətinin təhlili bilinqvin danışığının real dil mənzərəsini əks etdirmir. Qeyri-ana dilinə tam və sərbəst yiyələnmə aralıq sistemi hərəkətə gətirir. Subordinativ ikidillikdə aralıq (üçüncü) sistem hər iki dil üçün ümumi, habelə onlardan ümumi olan işarələyənlərə keçid qaydalarını əhatə edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən vahid sistemin olması həm də vahid, bitişik semantik bazanın olmasını tələb edir.

Fonologiyada bilinqvizmin koordinativ (coordinate), subordinativ və qarışıq (tərkibi) növləri fərqləndirilir. Koordinativ bilinqvizmdə söhbət fərdin hər iki dili eyni səviyyədə bilməsindən, subordinativ bilinqvizmdə dillərdən biri digərinə tabe olmasından gedir. Qarışıq (tərkibi) (compound) bilinqvizm altında isə hər bir anlayış üçün reallaşmanın iki üsulu olması nəzərdə tutulur (bu növ bilinqvizm adətən ikidilli ailələrin üzvləri üçün səciyyəvidir). Əlavə etmək lazımdır ki, müasir fonologiyada bilinqvizmin təbii (məişət) və süni (tədris) ikidillilik (bilinqvizm) növləri fərqləndirilir. Koordinativ, subordinativ və ya qarışıq tipli bilinqvizm bilinqvial şüurlu tədqiqatçıların işlətdikləri anlayışlardır. Müasir

linvodicada koordinativ ikidilli fərd iki müstəqil dil sisteminə malik olduğu göstərilir (Baryshnikov, 2010:9).

İnterferensiya proses və nəticə kimi ikidilli və ya çoxdilli fərdin tələffüzündə normadan yayınmaları təmsil edir. İnterferensiya hadisəsinin koqnitiv əsası insanın nitq qabiliyyətinin universallığıdır. Müasir fonologiyada interferensiyanın fonoloji, fonetik növləri fərqləndirilir (Veysəlli, 2005:294). Fonoloji interferensiya sözlərin fonem tərkibinin tələffüzündə özünü büruzə verir. Qeyri-ana dilində danışan fərd öyrəndiyi dildə mövcud olan, amma ana dilində olmayan fonemin yerinə öz dilinin fonemlərini və onların ekvivalentlərini işlədir. Bunu xüsusi ilə ingilis dilini öyrənən azərbaycanlıların diftonqları, Azərbaycan dilində olmayan spesifik ingilis dili fonemlərinin tələffüzündə müşahidə etmək mümkündür. Fonetik interferensiya isə fonem əlamətlərinin yerdəyişməsi nəticəsində baş verir və spesifik allofonların yaranmasına gətirib çıxarır. Fonetik interferensiyanın yaranmasının əsas səbəbi qeyri-ana dilinin fonemlərinin həm fərqləndirici, həm də inteqral əlamətlərinin qavranmasıdır.

Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemindəki fərqliliklər azərbaycanlıların ingilis dilini öyrəndikləri zamanı normadan yayınmalar müşahidə olunur. İngilis dilindəki spesifik fonemlərin Azərbaycan dilində olmadığından, onların tələffüzündə interferensiyası təzahür edir. Bu hal xüsusən, [θ], [ð], [ʃ], [ʒ], [w], [ts], [dʒ] kimi samit fonemlərin tələffüzü zamanı baş verir.

İndividlərin nitqində fonetik interferensiya öyrənilən dilin fonoloji sisteminin bir fonem ilə ana dilin bir fonemi arasında əlaqə yarandığı zaman meydana gəlir. Məsələn, ingilis dilindəki /b/ foneminin tələffüzü Azərbaycan dilindəki /b/ foneminin tələffüzünə uyğun gəlir: black – bank.

Öyrənilən dilin fonoloji sisteminin iki müxtəlif fonem (bəzən isə üç fonem) ana dilində bir fonemlə ifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində /th/ – hərf birləşməsinin yaratdığı səs və /s/ fonemi müxtəlif səslər olsa da, Azərbaycan dilində bu səslərin hər ikisi [s] kimi tələffüz edilir.

Fonetik səviyyədə interferensiya aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

1. İngilis dilindəki kar samitlərin /t, p, k/ nəfəsləşməsiz (aspirasiyasız) tələffüzü. Məsələn: Peter, kite, take;
2. Arxa sıra samitlərindən əvvəl qalınlaşma (velarlaşma), ingilis dilindəki öz sıra samitləri [i:], [I] Azərbaycan dilində /ı/ samiti ilə əvəzlənməsi;
3. İngilis dilində samitlərin ön sıra saitlərindən əvvəl incələşməsi (palatallaşma). Məsələn: pencil, tea, lazy;
4. İngilis dilindəki diftonqların Azərbaycan dilindəki monoftonqlarla əvəzlənməsi. Məsələn: [el] - [e], [al] - [a] və s.

Dil sistem daxili qanunlarla tənzimlənən işarələr sistemidir. Sistemin reallaşması isə dildaxili və dilxarici amillərin qarşılıqlı münasibətinə əsaslanır. Dilin struktur vahidlərinin variativləşməsi norma ilə tənzimlənir. Dil faktlarına üçlü (ternar) yanaşmaya əsasən sistemdən danışığa (reallaşmaya) və danışiqdan sistemə keçid, yəni konkret reallaşmaların dilin etalon struktur vahidlərində eyniləşdirilməsi norma səviyyəsində baş verir.

Bilinqvizm şəraitində isə “ikidilli” fərdlər ikinci dilin fonoloji sisteminin fonemlərinin artikulyasiyasını mənimsəməlidir. Bundan başqa, fərdlər hər iki dilin (ana və öyrənilən dilin) tələffüz (artikulyasiya) sistemi vərdişlərini inkişaf etdirməli və birindən digərinə tez keçmə bacarıqlarını təkmilləşdirməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Veysalli, F.YA. (2009). Variativnost glasnykh fonem sovremennogo nemetskogo yazyka (eksperimentalnyye i teoreticheskiye problemy). Baku, s. 212-514.
2. Solntsev, V.M. (1984). Variantnost kak obshcheye svoystvo yazykovoy sistemy. Voprosy yazykoznaviya. №2, s.31-42.
3. Gimson, A.C. (1989). An Introduction to pronunciation of English. 4th ed. Ed. by S.Ramsaran. London: Edward Arnold, 368 p.
4. Gak, V.G. (1984). Norma i tolerantnost. IYASH. №1, s.7-15.
5. Stepanov, G.V. (1966). O dvukh aspektakh ponyatiya yazykovoy normy. Metody sravnitelno – sopostavitelnogo izucheniya sovremennykh romanskikh yazykov. M.: Nauka, s.226-235.
6. Coseriu, E. (1962). Sistema, norma y habla. Teoría del lenguaje y lingüística general. Madrid: Gredos, p.111-113.
7. Sherba, L.V. (1974). Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost. L.: Nauka, 428 s.
8. Baryshnikov, N.V. (2010). Professionalnaya mezhkulturnaya kommunikatsiya. Pyatigorsk: PGLU, 264 s.
9. Veysalli, F.Y. (2005). Struktur dilçiliyin əsasları: 6 cildə. Bakı: Mütərcim, c. I, 342 s.

Türkan Mətləb qızı Qüdrətli
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi
və İdman Akademiyası
turkanmgudratli@gmail.com

AZƏRBAYCANDA MÖVCUD OLAN REGIONAL SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏR

Açar sözlər: *iqtisadiyyat, regional problemlər, sosial-iqtisadi məsələlər, təhlükəsizlik, iqtisadi inkişaf*

Keywords: *economy, regional problems, socio-economic issues, safety, economic development*

Ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində regional siyasətin işlənilib hazırlanması və onun reallaşma mexanizminin yaradılması obyektiv zərurətdir. Ona görə də bütün müstəqil dövlətlər özlərinin regional siyasətinin hazırlanmasına və reallaşmasına xüsusi fikir verirlər. Çünki hər bir regionun xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq gözlənilən və gözlənilməyən təhlükələr mövcuddur. Bunun qarşısı vaxtında alınarsa, gözlənilən təhlükə nəinki həmin regionun, həm də bütövlükdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir göstərə bilər. Buna görə də dövlətin ayrı-ayrı regionlarının iqtisadi təhlükəsizliyini müəyyən etmək lazımdır.

Xalq təsərrüfatının ərazi proporsiyası elə qurulmalıdır ki, sənaye istehsalı və kənd təsərrüfatı məhsulları onu istehlak edən rayonlarla əlaqələndirmək mümkün olsun, habelə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və xalq təsərrüfatının ərazi strukturunu müasir tələblər səviyyəsində qurmaq mümkün olsun. Regional iqtisadiyyat sahəsində elmi-tədqiqatın vəzifəsi nəinki ərazi iqtisadi proporsiyaların təkmilləşməsi ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilməli, eyni zamanda gələcəkdə ərazidə

istehsalın təşkilinin mütərəqqi formalarının tapılaraq inkişaf etdirilməsini də nəzərə almalıdır.

Bu və ya digər regionda maddi istehsalın yerləşdirilməsi və milli iqtisadiyyatın inkişafı elmi-texniki tərəqqidən birbaşa asılıdır. Azərbaycan kənd təsərrüfatında ənənəvi sahələr olan taxılçılığın, üzümçülüyn, meyvəçiliyin, pambıqçılığın, tütünçülüyn, çayçılığın, ipəkçiliyin və digər sahələrin inkişafı prioritet vəzifə olacaqdır. Bununla bərabər məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi elm və texnika sahəsində yeni vəzifələr irəli sürür. Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin regionlar üzrə səmərəli yerləşdirilməsinin elmi əsasının işlənilib hazırlanmasının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- elmi-texniki tərəqqinin regional aspektlərinin öyrənilməsi;
- ölkənin regionları üzrə sosial problemlərin tədqiqi;
- regionun təbii resurslarla tam təmin olunmasının mümkünlüyünün öyrənilməsi;
- istehsalın ərazi üzrə təşkilinin formalarının öyrənilməsi və təhlili.

Azərbaycanın regionlarında çətin vəziyyətin yaranmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Obyektiv səbəb inzibati-amirlik iqtisadi sistemində bazar iqtisadiyyatına keçməklə əlaqədardır. Subyektiv səbəblərin əksəriyyəti də obyektiv səbəbdən doğmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycanın müstəqil dövlət olması regionlarda çətin vəziyyətin yaranmasını aradan qaldırmağa qadirdir. Buna görə də Azərbaycan dövləti özünün regional iqtisadi siyasətini və onun iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasını işləyib hazırlamalıdır. Bu siyasət regional iqtisadiyyatın nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi və onun əsasları üzərində qurulmalıdır. Çünki iqtisadi nəzəriyyə əsasında qurulmayan nə siyasət, nə də konsepsiya real həyatda özünü doğrulda bilməz.

Regionlarda çətin vəziyyətin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

- demoqrafik vəziyyətin dəyişməsi, əhalinin kəskin sürətdə təbəqələşməsi, ölkədə və regionlarda genofondun pisləşməsi;
- məhsuldar qüvvələrin qeyri-səmərəli yerləşdirilməsi, torpaqlardan, təbii sərvətlərdən düzgün istifadə edilməməsi nəticəsində regionların ekoloji sisteminin gərginləşməsi;
- bu və ya digər regionlarda ixtisaslaşmış istehsalın həcmnin 50-60 faiz aşağı düşməsi;
- işsizliyin artması (əmək qabiliyyətli əhalinin 15 faizdən çoxunun işsiz olması qeyri-normallıqdır);
- əhalinin maliyyə vasitələri ilə təmin edilməsinin aşağı səviyyədə olması;
- infrastruktur obyektlərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi və s.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr, o cümlədən Azərbaycanın regional siyasətini işləyib hazırlayarkən, ümumi nəzəri müddəalara söykənməli və cəmiyyətin ümumi iqtisadi inkişaf qanunauyğunluqlarına əməl etməlidir.

Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakı daim artır. Eyni zamanda həmin məhsulları istehsal edən rayon və təsərrüfatların şəbəkəsi genişlənir. Belə şəraitdə istehlakın rayonlaşdırılmasının elmi əsaslarının yaradılması zərurətə çevrilir. Xüsusilə bu yanacaq metal, meşə və tikinti materialları, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən sahələr üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İstehsalın bu formada genişlənməsi istehsal mərkəzini və istehlak rayonlarının yaxınlaşmasının iqtisadi səmərəliliyinin tapılmasına imkan verir. Fəaliyyətdə olan müəssisələrin yenidən qurulması və genişləndirilməsi, yeni tikililərin inşasına başlanılması, nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı

biləvasitə olaraq regional iqtisadi əlaqələrin dinamik inkişafına təsir göstərir. Azərbaycan regionlarının iqtisadiyyatının inkişafına mane olan problemlərdən biri də torpaqların xeyli hissəsinin müxtəlif forma və dərəcələrdə eroziyaya uğraması və şoranlaşması nəticəsində məhsuldarlığın aşağı düşməsidir. Uzun illər eyni torpaq sahəsinə gübrə və digər mineral maddələr vermədən əkin əkilməsi torpağı yormuşdur. Bunu təmin etmədən regionların sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək qeyri-mümkündür. Buna yalnız dövlətin köməyi ilə nail olmaq qaçılmazdır. Bununla əlaqədar olaraq Dövlət Proqramında bu istiqamətdə böyük işlər görülməsi planlaşdırılıb. Bu proqramda aşağıdakı tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- torpaqların eroziyasına qarşı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- torpaqların rekultivasiyası layihələrinin hazırlanması;
- torpaqların kadastrının yaradılması;
- torpaq sahələri üzərində mülkiyyətin istifadə və icarə hüquqlarının rəsmiləşdirilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi (1).

Azərbaycanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının bütün problemlərini Azərbaycan dövləti öz üzərinə götürə bilməz. Onun bir hissəsini sahibkarların öhdəsinə buraxmaq lazımdır. Regionlarda sahibkarlığın inkişafına maliyyə köməyinin artırılması, rayonlarda mövcud olan potensial imkanlar barədə məlumat bazasının yaradılması, yerlərdə sahibkarlar üçün məsləhət xidməti, informasiya təminatı, marketinq xidməti və s. xidmətlər göstərəcək mərkəzlərin yaradılması, rayonlarda ticarət yarmakalarının yaradılması, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinə laboratoriya nəzarətinin gücləndirilməsi, yerli ixtisaslaşmanı nəzərə almaqla işsizlər üçün kadrların peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi məsləsinin yaradılması, vergi-gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi, təbii inhisarların

tariflərinin müntəzəm şəkildə tənzimlənməsi və başqa məsələlərin həlli nəzərdə tutulub. Məhz bu problemlərin həlli regionların iqtisadi təhlükəsizliyinin maddi əsasını təşkil edir (1).

Beləliklə, regional sistemin təhlilini yaradarkən bilmək lazımdır ki, hər şeydən əvvəl regional problemlərin elmi əsaslarını öyrənmək, həmin problemlərin həllinin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamaq və tənzimlənmə yollarını müəyyən etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/41320>

Hatice Ömer qızı Güçlü
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
htcgcl15097@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ RAYONLARIN İNZİBATİ ƏRAZİ BÖLGÜSÜ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan, işğaldan azad edilmiş rayonlar, inzibati ərazi bölgüsü, problemlər, inkişaf, layihə, dövlət siyasəti*

Keywords: *Azerbaijan, region freed from occupation, administrative territorial division, problems, development, project, state policy*

Tədqiqatda respublikanın işğaldan azad edilmiş rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə mövcud problemlər araşdırılır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üçün ilk addımlar yolların çəkilməsi oldu. Çünki yol inkişaf deməkdir və Qarabağın dirçəlişinə aparan “Böyük Qayıdış” proqramının birinci mərhələsi işğal olunmuş ərazilərdə yeni yol-nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasıdır. Yollar olmadan heç bir ərazinin yüksəlişini, sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək mümkün deyil.

İlk icra olunan layihələrdən biri Tərtər rayonunun Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən yolların yenidən qurulmasıdır. Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi uğurlu əks-hücum əməliyyatı nəticəsində oktyabr ayında Suqovuşan kəndi dağıdılıb.

İqtisadi rayonların davamlı və dinamik inkişafı üçün iqtisadi fəaliyyətin modelləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir. Məsələn, Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitlərinin səmərəli inkişafı üçün iqtisadi

rayonlar üzrə prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş, bu sahələrə maraqlı və potensial investorların cəlb edilməsi tələb olunur (Ozer, 2019).

“Azərbaycan Respublikası işğal olunmuş ərazilər azad edilənə qədər Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə Xartıyanın müddələrinin həyata keçirilməsinə təminat verə bilməz” (Əliyev, 2010). Həqiqətən də, Dağlıq Qarabağ bölgəsinin və ona bitişik 7 rayonun Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı bu əraziləri tərk etmiş yüz minlərlə məcburi köçkünün yerli özünüidarəetmə hüquqlarından istifadə etmək imkanından məhrum etmişdir. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan əks-hücum əməliyyatları nəticəsində bu ərazilərin əksəriyyəti Azərbaycan hakimiyyətinin nəzarətinə keçib (3).

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsü

Şəhər və rayonların adları	Rayonlar	Şəhərlər	Qəsəbələr	Kənd yaşayış məntəqələri	Kənd inzibati ərazi dairələri
Azərbaycan Respublikası	63	78	261	4248	1726
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə	7	10	40	538	189
Cəbrayıl rayonu	1	1	4	92	22
Füzuli rayonu	1	2	16	82	27
Ağdam rayonu	1	1	14	123	34
Tərtər rayonu	1	2	1	74	39
Xocalı rayonu	1	1	1	50	17
Şuşa rayonu	1	1	1	37	12
Xocavənd rayonu	1	1	2	80	38
Xankəndi şəhəri	–	1	1	–	–
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu üzrə	4	4	7	442	150
Kəlbəcər rayonu	1	1	1	145	53
Laçın rayonu	1	1	1	125	47
Qubadlı rayonu	1	1	–	93	30
Zəngilan rayonu	1	1	5	79	20

Mənbə:

<https://www.stat.gov.az/menu/5/source/Classifications.pdf>

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 1606 bələdiyyə arasında Ağdam və Füzuli rayonlarını əhatə edən bələdiyyələr də var. Belə ki, bu yerlərin bəzi əraziləri işğal olunmadığından həmin qəsəbələrdə yerli özünüidarəetmə orqanları fəaliyyət göstərir. Hazırda Ağdam rayonunda 11 qəsəbə və 79 kəndi əhatə edən 14 bələdiyyə, Füzuli rayonunda 1 şəhər, 16 qəsəbə və 18 kəndi əhatə edən 21 bələdiyyə fəaliyyət göstərir. Şübhəsiz ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərə əhalinin köçürülməsi təmin edildikdən sonra digər qurumlar kimi yerli özünüidarəetmə orqanları da yaradılacaq. İlk hesablamamıza görə, işğaldan azad edilmiş inzibati ərazi vahidlərində 259-a yaxın yeni bələdiyyə yaratmaq mümkündür (3).

Cədvəl 2.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə bələdiyyələrin inzibati-ərazi tipi üzrə təşkilinin mümkün sayı

Rayonların adları	Şəhər bələdiyyəsi	Qəsəbə bələdiyyəsi	Kənd bələdiyyəsi	Cəmi
Cəbrayıl rayonu	1	4	22	27
Füzuli rayonu	1	3	21	25
Ağdam rayonu	1	3	12	16
Tərtər rayonu	–	–	3	3
Xocalı rayonu	–	–	9	9
Şuşa rayonu	1	–	2	3
Xocavənd rayonu	–	1	18	19
Kəlbəcər rayonu	1	1	53	55
Laçın rayonu	–	–	45	45
Qubadlı rayonu	1	–	30	31
Zəngilan rayonu	1	5	20	26
CƏMİ	7	17	235	259

Mənbə: Cədvəl müəllifin şəxsi mülahizəsi əsasında hazırlanıb.

Azərbaycanda bələdiyyələr inzibati ərazi tipinə görə bölgüsü şəhər, qəsəbə və kənd 3 hissəyə bölünür. Cədvəl 2-də göstərilən ssenari düzgündürsə, o zaman yeni yaradılan 259 bələdiyyədən 7-si şəhər, 17-si kənd, 235-i isə kənd bələdiyyələri olacaq. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, bu rayonlarda 14 şəhər, 47 qəsəbə, 980 kənd və 339 kənd inzibati-ərazi rayonu var (Cədvəl 1). Tərtər, Füzuli və Ağdam rayonlarının müəyyən hissəsi işğal olunmamış ərazi idi, indi isə tamamilə azad edilib. Bununla belə, bəzi ərazilər qismən azad edilib. Ona görə də bələdiyyələr yalnız yeni işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaradılacaq. Bu ərazilərdə yaradılacaq bələdiyyələrin sayı hökumətin qərarından asılı olaraq müəyyən ediləcək (4).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerli özünüidarə orqanlarına seçkilər zamanı bələdiyyə deputatlarının sayının müəyyənləşdirilməsində də eyni prinsipdən istifadə olunacaq. İşğaldan azad edilmiş şəhər, qəsəbə və kəndlərdə yaşayacaq əhalinin sayı ilə bağlı rəsmi statistik məlumat olmadığından, bu ərazilərdə hansı bələdiyyə deputatlarının seçiləcəyi barədə dəqiq nəticə çıxarmaq çətindir (Mehmet, Yomralioghlu, 2018).

Yeni yaradılan yerli özünüidarə orqanlarına seçiləcək üzvlərin sayı bələdiyyələrin sayından və onlarda yaşayacaq əhalinin sayından asılı olacaq və təxmini hesablamalara görə, bələdiyyə üzvlərinin sayı regionda 2000-dən çox ola bilər. Seçki Məcəlləsinə görə, bələdiyyələrin səlahiyyət müddəti 5 ildir (211-ci maddə). Bələdiyyələrin mövcud olduğu 20 il ərzində 5 dəfə (1999, 2004, 2009, 2014 və 2019-cu illərdə) yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilər keçirilib. Son seçkilərdən cəmi 1 il keçib və növbəti seçkilər 2024-cü ildə keçiriləcək.

Bununla bağlı qanunvericilik bələdiyyə seçkilərinə 6 aydan çox vaxt qaldıqda yeni seçkilərin keçirilməsində icazə verir. Lakin belə olan halda əhalinin öz evlərinə qayıtması obyektiv səbəblərdən uzun müddət çəkə bilər.

Bu, azad edilmiş ərazilərdə bələdiyyə seçkilərinin bütün ölkə üzrə bələdiyyə seçkiləri ilə eyni vaxtda keçirilməsinin mümkünlüyündən xəbər verir. Çünki bələdiyyələrin yaradılması yalnız məcburi köçkünlər öz yaşayış yerlərinə qayıtdıqdan sonra mümkündür (6).

Ədəbiyyat

1. Ozer, M.A. (2019). New Public Administration. Contemporary Approaches in Public Administration. Eskisehir: Anadolu University Press.
2. Əliyev, R. (2010). Regional inkişaf və diversifikasiya. Bakı: ADİU, 106 s.
3. <https://fed.az/az/qarabag/isgaldan-azad-olunmus-erazilerin-ozunuidaresi-nece-qurulmalidir-96560>
4. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>
5. Mehmet, Ch., Yomralioglu, T. (2018). A Land Management System Approach for Turkey, 104 p.
6. <http://www.geostrategiya.az/news.php?id=187>

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Xatirə Novruz qızı Xələfli
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
khalafli@mail.ru

ƏHALİNİN XƏSTƏLƏNMƏSİNİN EPIDEMİOLOJİ ÖYRƏNİLMƏSİNİN ALQORİTMİ

Açar sözlər: *epidemiologiya, ictimai sağlamlıq, risk amilləri, alqoritm, xəstələnmə*

Keywords: *epidemiology, public health, risk factors, algorithm, morbidity*

Epidemiologiyanın tədqiqat obyekti insan populyasiyası sayılır. O, coğrafi və ya digər anlayışlarda təyin edilə bilər. Məsələn, tədqiqat obyekti hospitalizasiya olunmuş xəstələrin konkret qrupu və ya fabrikanın fəhlələri ola bilər. Epidemiologiyanın məqsədləri üçün belə populyasiya qismində çox vaxt konkret dövrdə həmin rayonda və ya ölkədə yaşayan əhali iştirak edir. Bunun əsasında cinslər, yaşlar, etnik mənsubiyyətinə və s. görə və ya əhalinin qrupları üzrə paylanması öyrənilir. Əhalinin strukturu müxtəlif coğrafi rayonlarda və ilin müxtəlif dövrlərində eyni deyildir və epidemioloji təhlil zamanı belə variasiyaları nəzərə almaq lazımdır. İctimai səhiyyə sferasında epidemiologiya müxtəlif tətbiq sahəsinə malikdir. Erkən epidemioloji tədqiqatlar yoluxucu xəstəliklərin yaranmasının səbəblərinin

(etiologiyanın) öyrənilməsinə həsr olunmuşdur və bu istiqamət indiyə qədər aktual olaraq qalır, belə ki, o, onların profilaktikası metodlarını axtarmağa imkan verir (Ağayev, 2012:46).

Əhalinin sağlamlıq vəziyyətinə təsir göstərən amillər həyat tərz, ətraf mühitin vəziyyəti, populyasiyanın genotipi və əhalinin tibbi xidmətlə təminat vəziyyəti ilə bağlı ola bilər. Belə ki, həyat tərzinin təsirinin (siqaret çəkmə, alkoqoldan və narkotiklərdən istifadə, dərman vasitələrindən həddindən artıq istifadə, qidalanmanın xarakteri, əmək şəraiti, maddi-məişət şəraiti, ailə vəziyyəti və s.) xüsusi çəkisi 49,0-53,0%, genetik və bioloji amillərin təsiri 18,0-22,0%, səhiyyənin inkişafı (tibbi yardımın vaxtında aparılması və keyfiyyəti, profilaktik tədbirlərin effektivliyi) 8,0-10,0%, ətraf mühitin zərərli təsiri (təbii-iqlim amilləri, atmosfer havasının, suyun, torpağın, qida məhsullarının vəziyyəti) 17,0-20,0% təşkil edir (Lang, 2015:10).

Beləliklə, əhalinin sağlamlığı ətraf mühitin keyfiyyətinin və insanların həyat fəaliyyətinə onun təsirinin ümumiləşdirilmiş inteqral meyarı sayılır. Tələbatın sağlamlığa formalaşması sağlamlıq meyarını insanın və cəmiyyətin həyat keyfiyyətinin ən mühüm indikatoru sırasına daxil edir. Eyni zamanda sağlamlığın müasir problemlərinin ciddiliyi təbabətə sosial sifarişlərin yeni səviyyəsini verir ki, bu da onunla özünü göstərir ki, o, sağlamlıq meyarı üzrə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi funksiyasını daşıyır. Bu funksiyayı qazanaraq təbabət əhalinin sanitar-epidemioloji salamatlığını təmin etməyə borcludur. Əhalinin sağlamlığına sosial-iqtisadi vəziyyətin əhəmiyyətli təsiri dünyanın bir çox ölkələri, xüsusilə də Avropa üçün səciyyəvidir (Gerhardus, 2017:141).

ÜST-ün məlumatlarına əsasən, ölkələr arasında və bir ölkə daxilində əhalinin ayrı-ayrı qrupları arasında sağlamlıq vəziyyətində olan böyük fərqlər onu sübut edir ki, sağlamlığın bütün əsas determinantları sosial-iqtisadi amillərlə bağlıdır.

Sağlamlıq vəziyyəti və məşğulluq, gəlirin miqdarı, sosial müdafiə, mənzil şəraiti, təhsil və həyat tərz, məsələn bütün və alkoqoldan istifadə arasında əlaqə ÜST-ün üzvü olan bütün Avropa dövlətlərində aydın nəzərə çarpır. İnsanların ehtimal edilən yaşama müddəti və əhalinin hər bir nəfərinə düşən ümumi daxili məhsulun səviyyəsi arasında asılılıq aşkar edilmişdir.

Əhalinin sağlamlığının şərtiliyinin strukturunun ən ümumi variantı təsir amillərinin endogen və ekzogen amillərə bölünməsi, davranış və psixoloji aspektlərin ayırd edilməsi sayılır (Goldmann, 2018,1143). Endogen amillər irsiyyətlə bağlı olaraq orqanizmin daxili inkişafı ilə şərtlənmişdir, ekzogen – ətraf mühitin təsiri ilə əlaqədardır. Yaş artdıqca ayrı-ayrı amillərin təsiri dəyişir. Xarici təsirlərə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyəti, həmçinin bu təsirlər toplusunun dəyişkənliyi, əksinə, məkan daxilində dəyişilir və müəyyən diapazonda realizasiya olunan həyat tərz (“davranış amili”) ilə bağlıdır (Werler, 2019:829). Yəni fərdin şüurlu (sosial-aktiv qruplar üçün) və ya şüursuz (“axın istiqamətində hərəkət etmək”) seçim meyarları ilə təyin olunur. Bu zaman ətraf mühitin təsir diapazonu həmin regionda cəmiyyətin coğrafi yaşayış şəraiti, səviyyəsi, inkişaf tarixi və müəyyən dərəcədə şəxsiyyətin inkişaf dövrünün mədəni mühiti ilə məhdudlaşır. Beləliklə, müəyyən yaşda sağlamlığın formalaşmasında ekzogen amillər əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, İ. (2012). Xələfli, X., Tağıyeva, F. Epidemiologiya, Bakı: Şərq-Qərb.
2. Lang, T. (2015). Medical writing up close and professional: establishing our identity. AMWA J.
3. Gerhardus, A. (2017). Schilling, I., Voss, M. Public Health as an applied. Multidisciplinary subject: Is Research-Based learning the answer to challenges in learning and teaching? Gesundheitswesen.
4. Goldmann, E. (2018). Stark, J., Kapadia, F., McQueen, M. Teaching epidemiology at the undergraduate level: Considerations and approaches. Am J. Epidemiol.
5. Werler, M. (2019). Stuver, S., Healey, M., LaMorte, W. The Future of Teaching Epidemiology. J. Epidemiol.

Fəridə Asim qızı Aslanova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
doktorant
farida_aslanova_93@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDAN ADAU-NUN TƏCRÜBƏ SAHƏSİNƏ İNTRODUKSIYA OLUNMUŞ ÜZÜM SORTLARININ FENOLOGİYASI

Açar sözlər: *üzüm, introduksiya, fenologiya, kişmiş, texniki*

Keywords: *grape, introduction, phenology, raisin, technical*

İntroduksiya – dünya miqyasında üzümçülüğün sort tərkibinin genişləndirilməsində geniş istifadə edilən seleksiya üsullarından biridir. Dünya ölkələrindən Rusiya, Fransa, Almaniya, Avstraliya, Argentina, Yaponiya və digər dövlətlərdə üzüm məhsulları istehsalı, xüsusən introduksiya edilmiş sortlar üzərindən inkişaf etdirilir. Hazırda dünya miqyasında, o cümlədən T.M.Pənahov, V.S.Səlimov və digər üzümçü seleksiyaçıları tərəfindən də introduksiya üsulu geniş istifadə edilir. (Pənahov, 2013:60-67; Pənahov, 2013:134-138).

Azərbaycanda aborigen, introduksiya olunan, klon-sortlar və seleksiya yolu ilə alınan üzüm sortlarının ampeloqrafik təsviri, aqribioloji xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar elmi ədəbiyyat geniş yer almışdır. V.M.Quliyev qeyd edir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında üzüm genofondunun qorunması, zənginləşdirilməsi, yeni sortların introduksiyası, perspektivli sortların istehsalata yönəldilməsi, müsbət irsi əlamətli donorların müəyyənləşdirilməsi, kəmiyyət və keyfiyyət

dəyişiklikləri qanunauyğunluqlarının araşdırılması, seleksiya yolu ilə yeni sort və formaların yaradılması aktual problemlərdən biridir. Hazırda Muxtar Respublika üzüm genofondunda ampeloqrafik və perspektivli genotiplərin müəyyənəşdirilməsi, kompleks davamlı və şaxtaya dözümlü sortların əldə olunması istiqamətində müxtəlif seleksiya üsulları ilə elmi-tədqiqat işləri davam etdirilir (Kuliyev, 2012:144-151; Kuliyev, 2010:26-30; Kuliyev, 2017:140-141; Kuliyev, 2010:343-348).

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi bölgəsində Azərbaycanın yerli üzüm sortlarının zənginləşdirilməsi, yeni üzüm plantasiyalarının salınmasında iqtisadi əhəmiyyətli sortlardan istifadə olunması məqsədilə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindən Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin təcrübə sahəsində kökləndirilməsi və kolleksiya bağına salınması məqsədilə aşağıdakı üzüm sortları introduksiya olunmuşdur.

Kişmiş və süfrə sortları: Qəhvəyi kişmiş, Qırmızı kişmiş, Ağ kürdəşi, Gülabi, Kəhraba, Misqalı, Naxçıvan qızıl üzümü, Naxçıvan muskatı, Oğuz üzümü, Uğur.

Texniki sortlar: Ağ aldərə, Əlincə, Hənəqırna, Qara aldərə, Muxtari.

Hər il dövrü olaraq əsas vegetasiya fazalarında tənəklərdə həyat üçün vacib olan tsiklik böyümə, inkişaf, barvermə və xəzan dövrləri baş verir. Muxtar Respublikadan Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin təcrübə sahəsinə introduksiya edilən üzüm sortları üzərində fenoloji müşahidə işlərinin nəticələri Cədvəl 1-də verilmişdir. Tədqiqat işlərinin gedişində müəyyən edilmişdir ki, introduksiya olunmuş üzüm sortlarında kütləvi şirə axını kişmiş və süfrə sortlarında 18.03-31.03, texniki sortlarda isə 30.03-03.04 tarixdə baş vermişdir. Tumurcuqların inkişafı isə kişmiş və süfrə sortlarında 15.04 –

18.04, texniki sortlarda isə 15.04-17.04 tarixdə müşahidə olunmuşdur.

Çiçəkləmə dövrü üzüm sortları üçün xüsusi əhəmiyyətli vegetasiya fazalarından biridir. Çiçəkləmə kişmişi və süfrə sortlarında 14.06 (Oğuz üzümü sortunda) – 18.06 (Ağ kürdəşi sortunda) tarixdə baş vermişdir. Texniki sortlarda çiçəkləmə 15.06 (Əlincə sortunda) – 17.06 (Ağ aldərə sortunda) baş vermişdir. Çiçəkləmə müddədi 7-10 gün davam etmişdir.

Üzüm məhsulunun yetişməsi isə kişmişi və süfrə sortlarında 05.09 (Qəhvəyi kişmişi sortunda) – 15.10 (Naxçıvan qızıl üzümü sortunda) olmuşdur. Məhsulun fizioloji yetişmə müddətinə görə Kişmişi və süfrə sortlarında 116 (Ağ kürdəşi sortunda) – 165 gün (Naxçıvan muskatı sortunda) qeydə alınmışdır. Beləliklə, Muxtar Respublikadan Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonuna gətirilən üzüm sortları məhsulun yetişmə müddətinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. *Kişmişi və süfrə sortları üzrə:*

Ən tez yetişən (v.m. 120 və daha az) – Ağ kürdəşi sortu;

Orta-tez yetişən (v.m. 131-140 gün) – Qırmızı kişmişi, Misqalı sortları;

Orta vaxtda yetişən (v.m. 141-150 gün) – Qəhvəyi kişmişi sortu;

Orta-gec yetişən (v.m. 151-160 gün) – Kəhrəba, Gülabı və Oğuz üzümü sortlarında;

XI BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR KONFRANSININ MATERIALLARI
4 noyabr 2022 / 72-77
MATERIALS OF THE XI INTERNATIONAL CONFERENCE OF SCIENTIFIC RESEARCH
4 november 2022 / 72-77
DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2022/3/5>

Cədvəl 1. Naxçıvan Muxtar Respublikasından ADAU-nun təcrübə sahəsinə introduksiya olunmuş aborigen üzüm sortlarının əsas fenoloji fazalarının gedışı

Sortlar	Ümumi şirə axını, kütəvi	Tumuruqların açılması		Çiçəkləmə		Üzümün yetişməsi		Tumuruqların açılmasından, gün		Xəzan
		kütəvi	davamətmə müddəti	kütəvi	davamətmə müddəti	kütəvi	davamətmə müddəti	çiçəkləməyə qədər	məhsulun yetişməsinə qədər	
Kişmiş və süfrə sortları										
Qəhvəyi kişmiş	29.03	17.04	7	16.06	8	05..09	38	62	145	22.11
Qırmızı kişmiş	30.03	18.04	6	15.06	9	07.09	36	58	135	19.11
Ağ kürdəşi	28.03	18.04	7	18.06	7	26.08	39	60	116	20.11
Güləbi	31.03	17.04	7	16.06	7	03.10	36	61	157	20.11
Kəhrəbə	29..03	18.04	8	15.06	8	06.10	37	58	155	22.11
Miskalı	30.03	15.04	9	17.06	8	17.09	39	62	138	19.11
Naxçıvan qızıl üzümü	28.03	16.04	7	16.06	7	15.10	38	60	165	20.11
Naxçıvan muskatı	30.03	17.04	7	16.06	9	11.10	38	59	165	21.11
Oğuz	31.03	15.04	8	14.06	8	25.09	35	59	160	22.11
Texniki sortlar										
Ağ aldərə	02.04	18.04	8	17.06	8	25.09	39	58	162	21.11
Əlincə	30.03	16.04	8	15.06	8	15.10	39	59	168	18.11
Hənəqırna	02.04	17.04	7	15.06	7	10.10	39	58	175	21.11
Qara aldərə	01.04	16.04	7	16.06	8	10.10	37	60	172	22.11
Muxtarı	02.04	17.04	7	16.06	8	15.10	36	59	178	24.11

Gec yetişən (v.m. 161-170 gün) – Naxçıvan muskatı, Naxçıvan qızıl üzümü sortlarında qeydə alınmışdır.

2. Texniki sortlarda:

Gec yetişən (v.m. 161-170 gün) – Ağ aldərə, Əlincə sortlarında;

Ən gecyetişən (v.m. 171 gündən çox) – Qara aldərə, Hənəqırna və Muxtarı sortlarında müşahidə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Pənahov, T.M., Səlimov, V.S. (2013). Azərbaycanda üzümçülük və şərabçılığın ixtisaslaşması istiqamətləri və aqroiqlim göstəriciləri təminatçısıdır. Bakı: Müəllim. AzETÜŞİ-nin Elmi Əsərlərinin Tematik Məcmuəsi, c.XX, s.60-67.
2. Pənahov, T.M., Səlimov, V.S., Hüseynova, A.S. (2013). Abşeron şəraitində bəzi aborigen və introduksiya olunmuş süfrə üzüm sortlarının bioloji-təsərrüfat və texnoloji xüsusiyyətləri. Bakı: Müəllim. AzETÜŞİ-nin Elmi Əsərlərinin Tematik Məcmuəsi, c.XX, s.134-138.
3. Kuliyeu, V.M. (2012). Sbor, sokhraneniye i obogashcheniye genofonda vinograda v Azerbaydzhanе. Interaktivnaya ampelografiya i selektsiya vinograda (materialy mezhdunarodnogo simpoziuma 20-22 sentyabrya 2011 goda). Krasnodar: KubGAU, s.144-151.
4. Kuliyeu, V.M. (2010). Ampelo-deskriptornaya kharakteristika Gruzinskikh sortov vinograda, introdutsirovannykh v Nakhchivanskoy Avtonomnoy Respublike. Izvestiya Agrarnoy nauki, Tbilisi, T.8, №1, s.26-30.
5. Kuliyeu, V.M. (2017). Geneticheskaya struktura populyatsiy sortov vinograda vida Vitis vinifera L. V Nakhichevanskoy Avtonomnoy Respublike Azerbaydzhana. Genetika

populyatsii: progress i perspektivy. Mat-ly mezhdunarodnoy konferentsii, posvyashennoy 80-letniyu so dnya rozhdeniya akad. YU.P.Altukhova i 45 letiyu la'oratorii populyatsionnoy genetiki IOGen RAN, Moskva, s.140-141.

6. Kuliyeu, V.M. (2010). Problemy sokhraneniya i obogashcheniya genofonda vinograda v Nakhichevanskoy Avtonomnoy Respublike. Mater. KHIKH Mezhdunarodnogo nauchnogo simpoziuma, Simferopol, s.343-348.

Xəyalə Sərdar qızı Ramazanova
Cəlilabad rayon Uzuntəpə kənd R.Hüseynov adına
2 saylı tam orta məktəb
xeyaleramazanova88@gmail.com

QUŞLARIN BƏSLƏNMƏSİ ZAMANI DOĞRU BİLDİYİMİZ YANLIŞLAR

Açar sözlər: *quşlar, bəslənmə, inkişaf, bitkilər, qidalanma*
Keywords: *birds, feeding, development, plants, nutrition*

İnsan orqanizminin sağlam bəslənməsində quş ətindən istifadənin əhəmiyyəti əvəzolunmazdır. Çünki qırmızı ətlə müqayisədə, quş əti insan orqanizmində rahat həzm olunur, xolesterol yaratmır, həmçinin orqanizmi lazımlı vitamin qrupu və elementlərlə təmin edir. Nəticə etibarilə daimi təmiz quş ətiylə bəslənən orqanizm bir çox problemlərdən uzaq olur. Amma hal-hazırkı dövr üçün ən böyük aktual problemlərdən biri sağlam yetişdirilməyən quş ətləridir. Çünki quşların inkişafı zamanı istifadə olunan antibiotiklər onların bağırsaq flora və faunasının, qan dövranının, sinir-sisteminin, qaraciyər toxumasının sıradan çıxmasına səbəb olur. Nəticədə, quşlarda düzgün immunitet sistemi formalaşmır. Bu, daimi şəkildə müəyyən qrup dərman preparatlarından istifadə etməyə məcburiyyət yaradır. Yaranmış məcburiyyət sağlam olmayan quş ətinin yetişdirilməsi və onun insan orqanizmi tərəfindən zərərli şəkildə qəbuluna səbəb olur.

Körpə quşların bəslənməsində ilk vaxtlarda kiçik hissələrə doğranmış bərk yumurta, göyərti qatılmış səpələnən nəm yem qarışığı vermək lazımdır. 10-15 günlük cücələri gündə 6 dəfə, hind toyuq balalarını 7-8 dəfə yemləmək məsləhətdir. Cavan quşlar böyüdükcə rasionlarında dənin, yemin çəkisini artırmaq,

həmçinin onların vitaminli yemlərlə təmin olunmasına xüsusi fikir vermək lazımdır. Bizim şəraitdə ən əlverişli vitaminli yem yoncadır. Yonca yaz-yay dövründə yaşıl halda, başqa vaxtlarda isə quru ot unu halında verilməlidir. İkiaylığa çatmamış cavan quşlar üçün yem qarışığı hazırlayarkən unu və yarmanı narın xəlbirdən keçirib qabıq və qılçıqdan təmizləmək lazımdır. Çünki onlar pis həzm olunub bağırsağın selikli qişasını zədələyə bilər. Quşların bəslənməsi zamanı istifadə olunan bəzi antibiotik qruplara da diqqət yetirməliyik ki, onlar sağlam böyüsünlər. Onların bəzilərinin adlarını qeyd edib fəsadları haqqında məlumatları nəzərinizə çatdırıram. Yumurtadan çıxan quşlara ilkin olaraq tövsiyə olunan antibiotik – oksitetraskilindir. Kimyəvi formulu 1953-cü ildə Robert Vodvard tərəfindən kəşf edilmişdir. Əsasən gram-pozitiv və gram-negativ bakteriyalar və digər mikroorqanizmlərin məhv olmasını təmin etmək üçün istifadə olunur. Antibiotik bu parazitləri məhv etməklə yanaşı, bağırsaqda yaşayan və immun sisteminin düzgün formalaşmasında iştirak edən faydalı bakteriya qruplarını da məhv edir, bağırsaq sistemi müdafiəsiz qalır. Eyni zamanda qaraciyər toxumasını da zədələyir. Quşların böyüməsi davam etdikcə onların digər parazitlərlə qarşılaşması baş verir. Bu parazitlər yastı qurdlardır. Müdafiəsiz bağırsaq və yastı qurdları məhv etmək üçün əlavə istifadə edilən yeni dərman preparatı quşların sıradan çıxmış immun sisteminin daha da zəifləməsinə səbəb olur. Eyni zamanda müəyyən dövrlərdə quşların orqanizminə yeridilən vaksinlər onların müəyyən xəstəlik daşıyıcısı olmağına səbəb olur. Sonda əlavə xarici parazitlərlə də qarşılaşdıqda orqanizm tamamilə müdafiəsiz qalır. Müdafiəsiz orqanizm isə uzun müddət yaşaya bilmir və kütləvi quş tələf olması ilə nəticələnir.

Bəs necə edək ki, həm sağlam quş ətini yetişdirək, həm də kütləvi quş tələf olmasının qarşısını alaq? Təbiətdə olan bitkiləri

düzgün araşdırsaq və düzgün şəkildə istifadə etsək, təbii ki, bir çox problemlərin öhdəsindən gələ bilərik.

Çobanyastığı bitkisini hamımız çox yaxşı tanıyıırıq. Bu bitki nəinki insan orqanizminə, eyni zamanda quşlar üçün də faydalı bitki hesab edilir. Bu bitkinin istifadəsi quşların sağlam şəkildə böyüməsinə səbəb olur. Nəticədə, quşlar həm ekoloji təmiz, həm də əzab çəkmədən böyüyürlər.

Çobanyastığı bitkisinin nə kimi faydası vardır?

Bu bitki haqqında hələ qədim zamanlarda elm adamlarının kitablarında geniş məlumatlar yazılmışdır. Qalenin, Hippokratın, İbn Sinanın, Dioskorid və Asplekiyin kitablarında çobanyastığının necə şəfəli bitki olduğuna rast gəlmək olar.

Çobanyastığı çiçəyində uçucu yağlar (matritsin və matritsin), xolin, kardinen, beta-keratin, izonid, askorbin turşusu, valerian turşusu, salisil turşusu, fitostreollar, bidabolol, ketospirt, kumarin, flavonidlər, xamazulen, seskviterlenov, farnezinlər, acı maddələr vardır. Bundan başqa marqanes, kalium, kalsium, maqnezium, dəmir, sink elementləri və A, B1, B2, B5, B9 vitaminləri ilə zəngindir ki, bu həm insanlara, həm də quşların yemində faydalıdır.

Çobanyastığı antiseptik təsirə, eyni zamanda sakitləşdirici, qıcolma əleyhinə, ödqovucu xüsusiyyətlərə malikdir. Həmçinin mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətini yaxşılaşdırır, ürək və tənəffüs ritmlərinin sürətlənməsinə səbəb olur. Çobanyastığı həzm sisteminin normal fəaliyyət göstərməsinə, öd axınının sürətlənməsinə səbəb olur.

Bu bitki quş orqanizminə daxil olan zərərli mikroorqanizmləri məhv edir. Eyni zamanda faydalı bakteriya qruplarına heç bir mənfi təsiri olmur. Ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri orqanizm üçün lazım olan qoruyucu zülal-interferon zülalının yaranması və sintez olunmasıdır. Bu zülal da orqanizmdə immunitet sisteminin formalaşmasında

vacib rol oynayan yeganə zülal qrupudur. Bitkini mütəmadi olaraq istifadə etdikdə quşlar sağlam və təbii şəkildə inkişaf edərək sağlam böyüyürlər.

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Allahshukur Nariman Ahmadzade
Azerbaijan State Oil and Industry University
doctoral student
a.ahmadzada1998@gmail.com

THE MAIN TYPES OF NETWORK ATTACKS – TYPES AND METHODS OF PROTECTION FROM THEM

Keywords: *network attacks, personal data, active attack, passive attack, privacy*

Açar sözlər: *şəbəkə hücumları, şəxsi məlumat, aktiv hücum, passiv hücum, məxfilik*

A network attack is the intentional actions of third parties aimed at establishing control over a local or remote computer or computer system. As a result of attacks, attackers can disrupt the network, change account rights, obtain users' personal data, and achieve other goals.

Types of network attacks and their consequences are significantly different from each other. Let's take a closer look at the main types of network attacks in these categories.

Types of network attacks according to the nature of the impact on the attacked network can be divided into active and passive (Yang, 2010:1-10).

An active attack is carried out with a direct impact on the network, which may include limiting its performance,

modifying settings. An impact of this kind necessarily leaves traces, so when planning it, detection is initially envisaged.

A passive attack is carried out without a direct impact on the operation of the network. However, as a result, network security is violated. Detecting a passive attack is much more difficult precisely because of the lack of a direct impact. An example of such threats is the setting of surveillance or wiretapping.

Depending on the purpose, there are types of network attacks aimed at violating:

- functioning;
- privacy;
- the integrity of the attacked network.

The main goal is, as a rule, unauthorized access to confidential information by distorting or intercepting it. In the first case, information can be changed, in the second case, access is made without changing the data (Yazov, 2015:210).

The attack can be carried out with or without feedback (unidirectional attack).

In the first case, the attacking subject establishes data exchange with the attacked object. As a result, attackers receive up-to-date data about the state of the network.

A unidirectional attack does not provide for the establishment of feedback. It is carried out when the implementation of the goals of attackers does not require a prompt response to changes in the state of the object.

There are different conditions for the start of exposure. Among other things, the following types of network attacks can be distinguished by this criterion:

- upon request from the object;
- to perform a certain action on the side of the object;
- unconditional attacks.

The first two types of attacks start after the corresponding event, while unconditional attacks start at any moment.

According to the location of the subject in relation to the object of attack – By this criterion, network attacks of the inter-segment and intra-segment type are distinguished. A feature of the category of the first type is the location of the subject and object in different network segments. The second type is characterized by their location in the same segment (Kartikey, Dubey, 2014:57).

The impact on the attacked network can be carried out at different levels of the ISO/OSI reference model. Including, the following levels are distinguished: physical; network; transport; channel; session; applied; representative.

Attack detection technologies and algorithms for their elimination. Due to the rapid development of information technologies and technical means, static mechanisms for protecting against network threats often turn out to be ineffective. Providing effective information protection allow dynamic methods that can quickly identify and eliminate threats. The work of dynamic technologies is based on assessing the level of suspicion of actions on the network by a particular service or process.

The action algorithm to eliminate attacks is aimed at identifying suspicious objects. The system then responds appropriately to the activities of such objects, which may target network or computer hardware resources.

The following main methods and technologies can be used to protect networks from external threats (Karabade, Daş, 2015:24):

- the use of high reliability ports, data encryption;
- use of effective antiviruses and scanners;
- application of software or hardware firewall;

- installation of blockers of rootkits and sniffers.

The variety of types of network attacks that can be exposed to corporate and private networks requires the development of effective measures to protect them. Such measures should be developed and applied beforehand. Effective threat protection can help keep sensitive data safe and keep network running smoothly. Thanks to this, the costs incurred for the implementation of such protection are repaid many times over.

References

1. Yang, G. (2010). "Introduction to TCP/IP Network Attacks", p.1-10.
2. Yazov, Yu.K. (2015). Zashita informatsiii v informatsionnykh sistemax ot nesanktsionirovannogo dostupa. Voronej: Kvarta, 440 s.
3. Kartikey Agarwal, Dr. Sanjay Kumar Dubey, Network Security: Attacks and Defence in International Journal of Advance Foundation and Research in Science & Engineering (IJAFRSE). (2014). Volume 1, Issue 3, August.
4. Karabade, A., Daş, R. (2015). "Analysis of the Data Link and Network Layer Attacks and Defence Mechanisms". The Third International Symposium on Digital Forensics and Security (ISDFS 2015), p.11-12. May, Gazi University, Ankara.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Qərib Vəli oğlu Allahverdiyev

Sosial zərurətin sosial məqsəd və
vəzifələri forması 7-9

Məlahət Soltan qızı Qədirova

Ales Karlyukeviçin əsərləri Azərbaycan dilində 10-13

Könül Vaqif qızı Mikayılova

Gülnarə Vilayət qızı Şahmuradova

Tavat Hüseyn qızı Muradlı

Sosiallaşmada dilin rolu 14-19

Məhəmməd Qərib oğlu Vəliyev

Tərz kateqoriyasının analitik formalar vasitəsilə
ifadəsi 20-25

Cəmilə Rəhim qızı Ağamalıyeva

İllokutiv-perlokutiv münasibətlər ellipsislərin
əsası kimi 26-31

Cəlal Vüqar oğlu Əhmədzadə

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi inkişafın
təmin edilməsi problemi 32-35

Elxan Mirzəli oğlu Novruzov

Beynəlxalq cinayətdə terrorizmin mahiyyəti 36-38

Hikmət Hüseyn oğlu Həsənov

Azərbaycanda hadisə turizminin müəssisələrə təsiri 39-41

Türkan Səyavuş qızı Ağayeva

Müəyyən nitq vəziyyətlərində kommunikativ davranışın
spesifikliyi 42-44

Sevinc Təriəl qızı Şirinli

Qobustan qayaüstü incəsənətində epigraflıq yazılar 45-47

Vüsalə Fərrux qızı Həsənova

Variativlik, norma, bilinçvizm, interferensiya kimi
dil hadisələrinin təbiətinə dair 48-55

Türkan Mətləb qızı Qüdrətli

Azərbaycanda mövcud olan regional sosial-iqtisadi
problemlər 56-60

Hatice Ömer qızı Güclü

İşğaldan azad edilmiş rayonların inzibati ərazi bölgüsü
problemləri 61-67

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Xatirə Novruz qızı Xələfli

Əhalinin xəstələnməsinin epidemioloji öyrənilməsinin
alqoritmi 68-71

Fəridə Asim qızı Aslanova

Naxçıvan Muxtar Respublikasından ADAU-nun
təcrübə sahəsinə introduksiya olunmuş üzüm sortlarının
fenologiyası 72-77

Xəyalə Sərdar qızı Ramazanova

Quşların bəslənməsi zamanı doğru bildiyimiz yanlışlar 78-81

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Allahshukur Nariman Ahmadzade

The main types of network attacks - types and
methods of protection from them 82-85

İmzalandı: 01.11.2022
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 5.50 ç.v.
Sifariş: 574

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

